

**Verslag van de
Zomercursus 22-25 juli 2024
Vereniging het Spinozahuis
Ernst Sillem Hoeve Den Dolder**

**De zin van het leven
en de betekenis van Spinoza's filosofie**

Samensteller van dit verslag:
Jan Mendrik, jmendrik@gmail.com
Spinozablog: <https://www.spinozakingsoest.nl/blog/index.php>

Inhoudsopgave

Inleiding van de organisatoren van deze cursus.....	3
Henri Krop – Introductie, spinozistische zingeving in historisch perspectief	4
Margot Brouwer - Over wetenschap, Spinoza en zingeving	10
Jan Boom - De natuurwetenschappelijke actualiteit van de Ethica	18
Yoram Stein - Over de conatus, metafysica, natuurwetenschap, biologie en ethiek	23
Dick de Vos - Natuurwandeling.....	32
Henri Atlan - Film: Life as it goes. A conversation with Henri Atlan.....	33
Paul Juffermans - Spinoza's visie op het goede leven	35
Clare Carlisle - Spinoza's religie.....	40
Panel discussie over religie bij Spinoza.....	42
Mirjam Broes – De diagnose van Spinoza.....	48
Ronald van Raak: Spinoza, de vrijheid en ons ongemak.....	54
Literatuurlijst zomercursus 2024.....	56
Programma	57
Informatie over de sprekers	58

Inleiding van de organisatoren van deze cursus

Zomercursus 2024 van de Vereniging het Spinozahuis

De zin van het leven: de betekenis van Spinoza's filosofie voor ons.

22 t/m 25 juli 2024

Conferentiehôtel Ernst Sillemhoeve Den Dolder

Wat is de zin van ons bestaan? Waarom is het leven waard geleefd te worden? Van filosofen wordt vaak verondersteld dat zij elke dag over deze vraag nadenken. Maar dat is in de huidige academische filosofie zelden tot nooit het geval. Zij is immers op de universiteit al lang geen wijsbegeerte meer, maar een wetenschap die net als elke andere moderne wetenschap de zinsvraag opzij schuift als onbeantwoordbaar. Deze vraag veronderstelt immers dat er een zin of doel van het bestaan zou zijn, terwijl de huidige wetenschappen leren dat het universum zonder structuur is, dat wij daarin alleen orde kunnen aanbrengen en dat onze aanwezigheid van geen belang is.

Toch ontkomen wij mensen er niet aan om op zoek te gaan naar betekenis en doel. Als denkende wezens zijn we ons pijnlijk bewust van onze eigen vergankelijkheid en vragen wij ons af hoe wij de ons toebedeelde tijd van leven zinvol kunnen besteden. Bovendien blijven wij, zelfs al wonen wij in een uithoek van een immer uitdijend heelal dat zonder reden bestaat, verlangen naar betekenisvolle ervaringen, betekenisvolle relaties en betekenisvol werk. Kan Spinoza's filosofie, die immers niet alleen bedoeld is als inzicht in de natuur, maar ook als een praktische leidraad voor het leven, ons hierbij helpen? Vanaf de 19^e- eeuw hebben velen hun heil bij onze grote wijsgeer gezocht.

In de filosofie hangt een ethiek nauw samen met een mens- en wereldbeeld. Wat is precies Spinoza's levensfilosofie? Hoe hangt deze samen met zijn duiding van het universum? En zijn zijn wereldbeeld en levensfilosofie nog bruikbaar voor ons? In de zomercursus gaan wij aan de hand van lezingen, films en een wandeling met elkaar in gesprek over deze en andere vragen. Wij doen dat door te kijken in hoeverre Spinoza's levensfilosofie nog te rijmen valt met de huidige stand van de natuurwetenschap, het denken over de levende natuur, en over de mens.

Wij hopen op een betekenisvolle week, want wellicht is het antwoord op de vraag naar de zin van het leven wel te beantwoorden in de trant van Schopenhauer die stelde: 'Het leven is een hachelijke zaak. Ik heb besloten er de rest van het leven over na te denken.'

Commissie zomercursus

Yoram Stein
Henri Krop
Hans Werner
Bart Jansen

Henri Krop – Introductie, spinozistische zingeving in historisch perspectief

Zomercursus, Vereniging het Spinozahuis 22-25 juli 2024

22 juli 2024 - ochtend

Zingeving, inleiding

In het kader van Spinoza en zingeving besteedt Henri aandacht aan drie grote geesten die zich door Spinoza lieten inspireren om een eigen wereldbeschouwing te vormen: Johannes Diderik Bierens de Haan (1866-1943), Johan Carp (1893-1979), Gilles Deleuze (1925-1995).

Het ging deze personen om zingeving, niet zozeer in theoretische, maar vooral in praktische zin, hetgeen ook blijkt uit de titel van een boek van Gilles Deleuze: *Spinoza, Philosophie pratique* (1988).

Henri begint met een citaat uit het boekje *Waarom ben ik hier, een kleine wereldgeschiedenis van zingeving?* van Rens Bod. Hoe geven mensen zin aan hun leven? Bod verwijst naar het Sociaal-Cultureel Planbureau dat vier dimensies van zingeving onderzocht: 'sociale relaties en contacten, persoonlijke ontwikkeling, religie of spiritualiteit en het ervaren van transcendentie, momenten waarvan mensen kippenvel krijgen.' De schrijver stelt in zijn boekje drie vragen centraal: "hoe hebben mensen in het heden en het verleden, hier en elders, doel en betekenis gegeven aan hun bestaan?", "bestaan er patronen en diepere principes in de zingevingsvormen?", "hoe kunnen we een zo goed mogelijke keuze maken uit de vele zingevingsvormen?". Het gaat niet om één voorgeschreven zingevingsrecept maar ieder moet het zelf doen: zijn eigen zingevingspalet ontwerpen. Aan het slot van het boek concludeert de schrijver:

"De keuze voor een zingevingspalet is een van de belangrijkste keuzes in ons leven: het is niet alleen bepalend voor wie we zijn en hoe we handelen, een 'goede' keuze voorkomt ook een leven zonder zin of doel." Ja, het levert zelfs een evolutionair voordeel op, want "... mensen met concrete zingevingsdoelen (zijn) aantrekkelijker, zeker als ze deze doelen tot een coherent levensverhaal weten te integreren. Zulke mensen hebben een langer en gezonder leven waardoor ze een grotere kans hebben zich voort te planten" (blz. 206/7).

Henri wilde niet de richting van Bods boek uit, maar een meer 'filosofische', namelijk ten eerste die van de theoretische vraag naar de zingeving, de duiding, van de wereld en van de positie van de mens daarin en ten tweede de praktisch, hoe kan ik mijn leven zinvol maken? Op grond hiervan vraagt hij zich in het vervolg van deze presentatie af:

1. Wat is het spinozisme als wereldbeschouwing?
2. Wat is een wereldbeschouwing en waarom is het begrip zo populair aan het eind van de 19^e eeuw?
3. Wat is de spinozistische wereldbeschouwing volgens Bierens de Haan, Carp en Deleuze?

1. Spinozisme: een wereldbeschouwing i.p.v. een wijsbegeerte?

Sassen, in 1958 zag in deze beweging rond Bierens de Haan en Carp het begin van een Spinoza-bewustzijn in de 20^e eeuw.¹

---

¹ Prof. Dr. Ferd. Sassen: *De herleving van het spinozisme in Nederland in de negentiende eeuw*. Bl. 36-46 van „Studia Catholica”, [jg. 33, voortzetting van *De Katholiek*] afl. 1; maart 1958.

Filosofie vanouds een praktische levensvisie, religie en wetenschap

In aanloop naar het begrip wereldbeschouwing neemt Henri ons mee in de voorafgaande geschiedenis.

Dat de filosofie niet alleen een duiding geeft van de wereld, naar ook een praktische inslag en betekenis heeft was ook voor filosofen in de klassieke oudheid al duidelijk. Aristoteles (384 v.C. – 322 v.C.) hield zich reeds bezig met praktische wetenschappen en met de vraag wat de filosofie inhoudt voor het menselijk handelen: hoe bereikt men het goede leven? Epicurus (341 v.C. – 270 v.C.) maakte de vergelijking met een tuin: de planten zijn de fysica (natuurkunde), de omheining is de logica en de vruchten zijn de ethiek. Cicero (106-43 v.C.) vroeg zich af wat de filosofie inhoudt voor het menselijk handelen en vermeldt een anekdote over Pythagoras (570 – 495 v.C.) die het leven van de mens met de olympische spelen vergeleek. Enkele komen daar alleen om te kijken (theorie, contemplatie, door kennis komt men tot vrijheid), anderen om te doen (ontwikkeling van het lichaam, eer en roem, geld). De ethiek was dus gebaseerd op ‘theorie’ dat wil zeggen de wetenschappen.

Dit klassieke beeld van de filosofie als geheel van de wetenschappen verdwijnt door Kant. Voor Kant (1724-1804) was het heel fundamenteel: de werkelijkheid (het “Ding an sich”) kennen we niet. De filosofie gaat over dingen waar we a priori een begrip van hebben: het Ding an sich, begrijpen we via een ingeboren vertaalslag: de “categorieën” van het menselijk verstand, “aanschouwingsvormen” van de zintuigen, tijd en ruimte en “de ideeën” van de menselijke rede. Wetenschappen gaan daarentegen over de ervaarbare werkelijkheid. De 4 fundamentele vragen voor de filosofie die Kant formuleerde (Wat kan ik kennen? Wat moet ik doen? Wat mag ik hopen? Wat is de mens?), kunnen we dan ook niet met de wetenschap, maar door het filosofisch denken beantwoorden. De mens is gebonden aan zijn subjectiviteit. Filosofie streefde de waarheid na maar tot op heden is er binnen de filosofie geen sprake van één waarheid. Henri noemt als voorbeeld de nog steeds bestaande richtingenstrijd tussen de continentale filosofie en de analytische filosofie.

Fichte (1797-1879) beschouwde Spinoza en Kant als tegenpolen. Filosofie bestaat in twee vormen: dogmatisme (Spinoza) dat uitgaat van de menselijke gebondenheid aan de natuurwetten en idealisme (Kant), dat de mens als vrij, als zelfwetgever ziet. Waar je voor kiest is subjectief, want afhankelijk van je karakter.

Als gevolg van het bewustzijn van de subjectiviteit van onze wereldbeschouwing kwamen in de 18^e en 19^e eeuw de ideologieën op, universiteiten werden gescheiden in richting (b.v. Katholieke Universiteiten en de VU) en in de 19^e eeuw ontstond er een scheiding in de “exacte” natuurwetenschappen en de “softe” geesteswetenschappen. Elk denken is subjectief. Zingeving is daardoor persoonlijk, subjectief en irrationeel, was de conclusie. Max Weber (1864-1920) stelde verder dat een wetenschapper slechts specialist is op een klein terrein. Daardoor vindt een onttovering van de beleving van de werkelijkheid plaats.² Kunst, ethiek, wetenschap en politiek

---

² De **onttovering van de wereld** (Duits: *Entzauberung der Welt*) is het proces van rationalisering waarbij gepoogd wordt om praktische problemen niet meer met magie maar met technologie op te lossen. Het is een concept van de Duitse socioloog Max Weber, voor het eerst tot uitdrukking gebracht in zijn werk *Wetenschap als beroep*. https://nl.wikipedia.org/wiki/Onttovering_van_de_wereld

De onttovering van de wereld wordt door Weber en sociologen na hem gebruikt om de aard van de moderne, bureaucratische, en gesecculariseerde westerse samenleving te omschrijven, waarin wetenschappelijke verklaring een hogere waarde heeft dan geloof, en waarin keuzes worden gemaakt op basis van rationele doelen.

hebben hun eigen, onvergelykbare, vormen van rationaliteit. Wetenschap leidt ook niet meer vanzelfsprekend tot menselijk geluk.

2. Wereldbeschouwing, een definitie

Wat is een wereldbeschouwing? Henri bespreekt de volgende definitie:

Een scheppend ontwerp dat de wereld toe-eigent en duidt en dat het geheel der dingen betekenis en zin geeft op grond van de mens inherente neiging de dingen tot een geheel te brengen en te waarderen. Deze zingeving is deels axiologisch³ maar vooral emotioneel bepaald. Dit betekent dat onze instelling tot de wereld en de wijze haar te beleven als mede deze beleving om te zetten voortkomt uit stellingnamen die deels uit het irrationele voortkomen.

Kenmerken van een wereldbeschouwing zijn dus: subjectief, scheppend, duiding gevend, niet direct voortkomend uit het verstand en het zet aan tot handelen. Het is pluriform: ieder mens kan zijn eigen wereldbeschouwing hebben. Bijvoorbeeld t.a.v. het spinozisme: een denken op basis van Spinoza, dat niet noodzakelijk samenvalt met ideeën van de historische Spinoza. Toch zijn er bepaalde typen van wereldbeschouwing: onder meer het spinozisme dat telkens in de geschiedenis weer de kop op steekt.

3. Nu de vraag: Wat is spinozisme?

De van te voren toegestuurde teksten geven hierop een visie:

Pierre-François Moreau - *Spinoza en het spinozisme, een inleiding* en

Dr. J.H. Carp – *Het spinozisme als wereldbeschouwing* [de tekst gaat vooral over het interpreteren van filosofische teksten]

Henri voegde hier ter plekke nog een bron aan toe: Carl Gebhardt (1881-1934), die in zijn boek *Spinoza, von den Festen und ewigen Dingen* (1925), een inleiding wijdt aan *Was ist Spinozismus*.⁴

Bierens de Haan (1866-1943)

Bierens de Haan⁵ was de oprichter van de ISVW. Hij leefde van het geven van cursussen voor kringen. In die tijd was er veel interesse voor filosofie, ook buiten de universiteiten.

Enkele van zijn boeken:

Levensleer naar de beginselen van Spinoza (1900)

Wereldorde en geestesleven (ca. 1920)

Uren met Spinoza (1913)

Het spinozisme van Bierens de Haan

- Spinoza's filosofie is open: we denken met hem mee alsof we een tijdgenoot zijn. Het gaat om bewustwording. We moeten geen orthodoxe Spinozist zijn, want zijn mensvisie is verouderd en bepaald door de tijdgeest.
- Zijn wereldleer is theo-logisch: een naturalistisch pantheïsme, maar niet statisch. Volgens Bierens de Haan moet elk menselijk leven uitgaan van ontwikkeling in ons denken over de wereld, onszelf en God.

---

³ filosofie van religieuze, esthetische en ethische waarden

⁴ Het zeer lezenswaardige *Was ist Spinozismus?* is door Henk Groen vertaald en te downloaden op: <https://www.spinozakringsoest.nl/blog/?gebhardt> (met inleiding en interview met Henk Groen); of <https://www.spinozakringsoest.nl/files/Gebhart-Was-ist-Spinozismus.pdf> (directe download).

⁵ Zie ook Henri Krop's *Spinoza, een paradoxaal icoon van Nederland*, hoofdstuk X – 3.2

- Er is een ontwikkeling (conatus). In de Ethica komt God pas aan het eind. We moeten de Ethica beginnen te lezen bij hoofdstuk 3: de Conatus want die is bepalend voor kennis van de wereld en ook voor de kennis van onszelf. De mens voert in eerste instantie een strijd om het bestaan. Er ontstaat gaandeweg ruimte voor de rationaliteit en het idee van wie je bent. De conatus krijgt daarmee ook een richting. Van passiviteit kom je door de conatus en het verstand tot activiteit een daardoor tot vrijheid. De conatus leidt tot God, dat idee wordt ontwikkeld aan het eind van deel 5 van de Ethica. De delen 1 en 2 van de Ethica zou je het beste eerst kunnen overslaan en pas na deel 3 lezen.

Johan Herman Carp (1893-1979)

Johan Herman Carp werd in 1893 geboren uit een geslacht van hoge militairen en predikanten, hij studeerde rechten in Leiden. Reeds tijdens zijn studie stond hij kritisch t.o.v. de parlementaire democratie. Hij stelde dat een wet niet bindend is vanwege de wil van de wetgever, maar doordat hij wordt gedragen door het rechtsgevoel en het rechtsbewustzijn van een rechtsgemeenschap. In 1933 werd een Nederlandse afdeling opgericht van de internationale Societas Spinozana. Carp werd daarvan de voorzitter. In juli 1940 werd Carp lid van de Nationaal-Socialistische Beweging (N.S.B.) Hij had zich door zijn eerdere publicaties gaandeweg al tot de belangrijkste theoreticus van de N.S.B. ontwikkeld. In 1946 werd hij wegens 'daadwerkelijke dienstbaarheid aan den bezetter' tot twaalf jaar veroordeeld. In 1953 werd hij voortijdig vrijgelaten. Tot zijn dood in 1979 onthield hij zich van openbaar optreden.

In *Spinoza, een paradoxaal icoon* beschrijft Henri dat volgens Carp het antisemitisme geen intrinsiek element vormt van het nationaal socialisme maar een uitwas. De algemene vraag volgens Henri is: is politiek wel onder spinozisme te vangen? Dat blijkt afhankelijk van de tijd en de omstandigheden. Elke interpretatie vindt plaats in een (denk)kader. Carp probeerde de politiek op een spinozistische manier uit te leggen. Met dit ongelukkige gevolg.

Carp's spinozisme

Formeel:

- Hij ging er van uit dat Spinoza's leer niet zonder meer kan worden toegepast in de 20ste-eeuw. Er is een interpretatie nodig.
- Die interpretatie is subjectief maar niet willekeurig want Spinoza geeft een aantal principes, die passen binnen een bepaald type van wereldbeschouwing:
  - het besef dat de werkelijkheid een oneindige eenheid vormt die als eeuwig tegenover de empirisch waarneembare veranderlijke werkelijkheid staat
  - volgens Carp impliceert Spinoza's visie: niet-atheïsme of pantheïsme; niet naturalisme, maar een religieuze beschouwingwijze en idealisme
  - een mens heeft eigen gedachten bij het lezen van Spinoza, maar niet willekeurig want er is in Spinoza's teksten een logische structuur, zo is het denken aan een persoonlijke God uitgesloten.
- Religieuze beschouwingwijze. God is de voorwaarde van mogelijkheid.

Carp's spinozisme inhoudelijk:

- Monisme: de werkelijkheid als oneindige eenheid De individuele dingen zijn dan ook slechts modi en schakeringen.
- De conatus is de allesvormende kracht.

- We kennen dingen niet uitsluitend langs empirische weg maar via intuïtie als deel van een geheel.
- God kunnen we, zo meent Carp niet kennen met het verstand. We kunnen hem alleen in een symbool tot uitdrukking brengen.
- Belang van het determinisme voor de ethiek.
- Wereldleer en levensleer vloeien bij Spinoza en Goethe in elkaar over, want als aan de uitdrukking de „bestemming" des mensen zin moet worden toegekend, is het deze, dat de mens zijn immanente wezenswetmatigheid volgens het hoogtepunt van de in zijn natuur opgesloten bestaansmogelijkheid bereikt.
- Zelfbevrijding door kennis van de goddelijke wetten in de natuur geven de mens geluk.

Gilles Deleuze (1925-1995)

Volgens Gilles Deleuze moeten we filosofie op een levensbeschouwelijke manier opvatten. Via Nietzsche. Nietzsche was in Frankrijk vooral een inspirator voor Links.

Voor Deleuze was ook Freud's psychoanalyse, met het begrip van onderbewuste, een inspiratie.

Hij schreef 2 boeken over Spinoza:

Spinoza et le problème de l'expression (1968)

Spinoza: Philosophie pratique (1970)

Deleuzes spinozisme

- Model
Verklaring van Spinoza vanuit de ethiek waarin de vrijheid van de mens centraal staat (het handelen in overeenstemming met de natuurwetten die ons bepalen en die ook zorgen voor een onderlinge verbondenheid van alle dingen).
- Chaos door veelheid en differentie (ongelijksoortigheid). In plaats van te focussen op eenheid, legt Deleuze de nadruk op diversiteit en verschil. Dit betekent dat de wereld niet statisch is maar voortdurend in beweging en in verandering verkeert. (Ook hier dus geen aandacht voor de eerste twee delen van de Ethica).
  - We leven in maatschappelijke samenhang, in politiek verband. Als individuen, die elk worden gekenmerkt door hun beweging en fluctuerende kracht (conatus).
  - Er is geen moraal, dat wil zeggen een voorgegeven systeem van regels. Er is atheïsme. En het materialisme vanuit het lichaam gaat vooraf aan het denken.
  - Er is geen goed en kwaad, vergelijk Spinoza's brieven over het kwaad die stellen dat het kwaad – en een absoluut goed - niet bestaat.
  - Er is een immanente organisatie van onderop en geen transcendentie (voorgegeven door iets externs). Het individu en de samenleving hangen dynamisch samen. We zijn individuen maar alle dingen zijn ook onderling verbonden. De werkelijkheid is te vergelijken met een symfonie. Je wordt door de muziek meegesleept om je verder te ontwikkelen naar een eindpunt in je eigen lichaam.

Conclusies

- Een wereldbeschouwing is
  - Subjectief, maar collectief en creatief. Tijdafhankelijk.
  - Valt niet samen met Spinoza's denken dat het object is van historisch onderzoek.
- Kenmerken van Spinozisme:

- Politiek (Carp, Deleuze) en religieus (Carp)
- Monisme, idealisme (Bierens de Haan, Carp)
- Anomalie door geen transcendentie. Zelforganisatie / immanent plan (Deleuze). Geen Ethica (deel 1 en 2).

Vragen

Er was beperkte tijd voor vragen. Het gespreksonderwerp was: Hoe kan het nou dat een spinozist (Carp) zich tot het nationaalsocialisme wendt?

Henri antwoordt dat wij nu een idee hebben van het nationaalsocialisme dat anders is dan Carp's idee over het nationaalsocialisme en van andere tijdgenoten, dat sterk bepaald was door de economische crisis van de jaren dertig en het onvermogen van de parlementaire democratie om deze op te lossen. Hij vond b.v. dat het racisme geen deel kon zijn van het nationaalsocialisme (ook Mussolini vond dat en tot 1938 waren veel joden lid van de fascistische partij. Dus antisemitisme kon er geen deel van uitmaken. In plaats van het aankweken van tegenstelling tussen partijen zou het in de politiek moeten gaan om het vormen van een 'eenheid der geesten', of in de woorden van Rousseau een 'algemene wil'. Daar hoort een leider bij die deze algemene wil belichaamt. Racisme kweekt tegenstelling aan en is dus in strijd met zijn spinozistische politieke filosofie. Een ware gemeenschap kan men ook een 'volksgemeenschap' noemen, waarin religieuze en andere tegenstelling op de achtergrond moet blijven. In 1943 schreef Carp een boek "De beginselen van het nationaalsocialisme" waarin hij dat stelt.

Iemand stelt: Maar hij had er toch afstand van kunnen nemen op het moment dat hij van het racisme en de gruweldaden hoorde? De informatie voor een duidelijk antwoord hierop ontbreekt, omdat hij na de oorlog – en al tijdens de oorlog – de confrontatie met de praktijk van het reëel bestaande nationaalsocialisme blijkbaar niet aan kon.

Andere vragenstellers melden ook dat iets dergelijks nu speelt met Wim Klever en zijn dochter Reinette (nu minister voor de PVV).

Henri constateert dat er een groot verschil bestaat tussen Wim Klever in de 80er en 90er jaren en Wim Klever daarna. In het begin van zijn carrière was Wim Klever een gewaardeerd Spinozakenner, maar met een merkwaardige neiging tot confrontatie. Hij noemde bijvoorbeeld Spinoza's politieke filosofie 'nationaalsocialistisch', wat natuurlijk na 1945 alleen een provocatie is. Veelzeggend is ook zijn reactie op de kritiek die betoogde dat de aantekeningen in een Leids exemplaar van de Opera Posthuma onmogelijk van Spinoza zelf konden zijn. Klever stelde dat deze van Spinoza zelf afkomstig zijn en bleef zijn gelijk volhouden.

Yoram Stein meldt dat het bestuur van de VHS krachtig afstand heeft genomen van de associatie van Spinoza met het gedachtegoed van de PVV (via een ingezonden brief in de Volkskrant). Het bestuur is open voor verdere gedachtenwisseling.

(Conceptverslag gecontroleerd en aangevuld door Henri Krop)

Margot Brouwer- Over wetenschap, Spinoza en zingeving

Zomercursus, Vereniging het Spinozahuis 22-25 juli 2024

22 juli 2024, middag

God, ofwel het multiversum

Margot vertelt over diens worsteling met existentiële vragen:

Al vanaf dat ik een kind was hielden existentiële levensvragen mij bezig. Wie of wat ben ik? Waar komen we vandaan? Waar gaan we naar toe? Heeft het leven zin? Bestaat God en wat gebeurt er met me als ik sterf? Die vragen beangstigden mij enerzijds maar ze spoorden mij ook aan om op onderzoek uit te gaan. Mijn moeder vertelde me dan de verhalen van het geloof en de Bijbel en mijn vader vertelde me juist over de natuurkundige wetten die ons bepalen. Beide vond ik heel interessant maar ik vroeg me als kind al af “hoe zit het nu echt?” en ik vermoedde toen al dat ik de oplossing ergens moest zoeken in het universum. Ik was gefascineerd door het heelal, ik plakte de muren en het plafond van mijn kamer vol met sterren en ik las er boeken over. Later ging ik dan ook natuurkunde en sterrenkunde studeren. Ik specialiseerde mij in de kosmologie, het vakgebied dat het heelal als geheel bestudeert: ontstaan, ontwikkeling, hoe wij mensen daarin een plaats hebben. Al deze kennis die ik op deed deden mijn wereldbeeld op zijn grondvesten schudden. Het deed me heen en weer slingeren tussen de gelovige wereld waarin ik was opgegroeid en die van de moderne natuurwetenschap. Spinoza heeft me geholpen deze twee werelden bij elkaar te brengen en mij zo van mijn existentiële worsteling te redden.

Confrontatie van geloof en wetenschap

Margot vertoont het filmpje “*de machten van 10*”. Het filmpje geeft in vogelvlucht aan hoe groot het heelal is. Het filmpje begint met het tonen van een vierkante meter op aarde en vergroot met elk shot het gezichtsveld met een factor 10. Het gaat tot de grenzen van het “zichtbare” heelal. Tot 10^{26} m⁶.

Er zijn 200 miljard sterren in ons melkwegstelsel. En er zijn veel sterrenstelsels; honderden miljarden. Zo krijgen we een beeld van de afmetingen van het heelal waarin we wonen.

Even overweldigend is de tijdschaal⁷ van het heelal, de aarde en het leven.

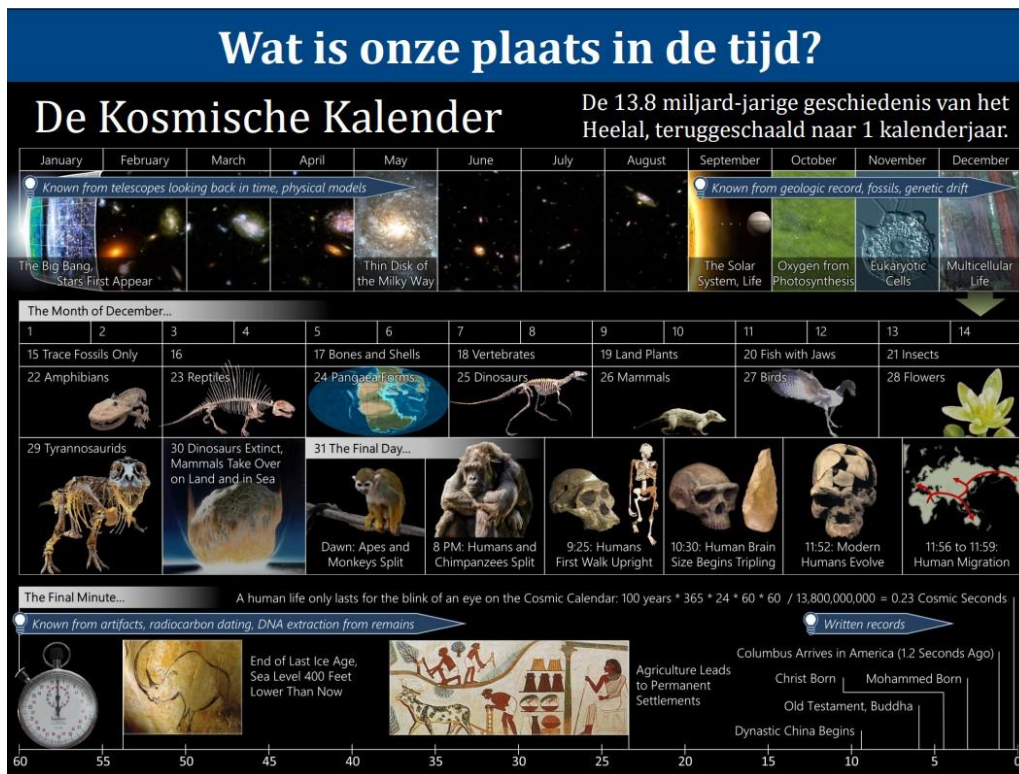
---

⁶ Het filmpje dat Margot vertoonde:

<https://www.youtube.com/watch?v=GTiDfxATYa4>

⁷ Zie de Kosmische kalender van Neil Degrasse Tyson.

https://omni.wikiwand.com/en/articles/Cosmic_Calendar

Het heelal bestaat 13,8 miljard jaar, de aarde bestaat 4,5 miljard jaar. De mensachtigen bestaan pas 2,5 miljoen jaar. Als we de hele geschiedenis van het heelal zouden projecteren op een kalender van een jaar dan verschijnt de mens pas in de laatste 10 minuten. Een mensenleven past dan binnen 0,2 seconde. Het is bizar hoe nietig de mens is in de geschiedenis van het universum.

Maar de reis door het heelal is nog niet afgelopen. Misschien zijn we nog nietiger als we het in het licht van het multiversum zien.

Wat is het multiversum?

Waarom kunnen we niet verder zien dan 10^{26} m? Het wordt bepaald door de natuur zelf. 13,8 miljard jaar geleden vond de oerknal plaats. Wat we van het heelal zien komt met de snelheid van het licht tot ons. Onze kosmische horizon wordt dus bepaald door de afstand die het licht binnen 13,8 miljard jaar binnen ons uitdijende universum kon afleggen. We kunnen niet verder kijken. Natuurkundigen denken dat het heelal daarbuiten nog wel door gaat.

Maar we denken dat er meer is dan ons universum. Een multiversum, bestaande uit meerdere universa misschien wel oneindig veel. Max Tegmark heeft hierover geschreven⁸.

Er is een standaardmodel van het universum dat beschrijft dat er inflatie is (snelle uitbreiding direct na de oerknal). Dat heeft ons heelal zoals het nu is doen ontstaan.⁹

Die inflatie zou ook best meerdere keren gebeurd kunnen zijn waarbij meerdere universa kunnen zijn ontstaan. En in die andere universa kunnen de natuurwetten weer anders zijn dan in ons universum. In ons universum zijn de natuurwetten precies goed voor het ontstaan van leven. Dat hebben natuurwetenschappers uitgezocht.

Sommigen zien daarin de hand van God ("God heeft het universum voor de mens geschapen") maar kosmologen zien in het multiversum een verklaring van het bestaan van leven. In een kosmos met

⁸ <https://omni.wikiwand.com/en/articles/Multiverse>
<https://www.youtube.com/watch?v=e6ENVYBaiWQ>

⁹ [https://omni.wikiwand.com/nl/articles/Inflatie_\(kosmologie\)](https://omni.wikiwand.com/nl/articles/Inflatie_(kosmologie))

meerdere universa, misschien wel oneindig veel, kan het natuurlijk wel zo zijn dat er toevallig één is waarin leven zich kan ontwikkelen. En dat is dan het onze.

Martin Rees¹⁰ kwam met de volgende theorie: De hand van God wordt vervangen door universa die van oneindigheid naar oneindigheid opborrelen en ten onder gaan en waarin “toevallig” dingen gebeuren. Sommige universa zijn geschikt voor leven, andere niet. Zo kan het huidige leven ontstaan zijn; precies in het passende universum. Als een “maatpak”.

Vragen uit de zaal over het voorgaande:

Vraag: Kunnen we het woord God niet gewoon verwijderen? We kunnen in het licht van Spinoza gewoon over Natuur praten. Dat haalt heel veel lading weg.

Margot: God is gewoon een woord. Met associaties naar een denkwereld, net als andere woorden. Spinoza stond in de joodse traditie. Hij had ook een problematische relatie met dat woord maar toch gebruikt hij het. Met een nieuwe betekenis.

Vraag: Is er regelmatigheid in het heelal?

Margot antwoordt dat dat inderdaad het geval. Er is in elk geval eenvormigheid in natuurwetten in het hele heelal, in ons universum.

Overall zijn precies 4 natuurkrachten werkzaam, de enige 4 die we kennen en waarmee we alles op aarde in kaart kunnen brengen. Voor zover we kunnen zien gelden die in het hele universum.

Hoe die krachten inwerken op materie is ook overal hetzelfde.

Er is dus een mysterieuze regelmaat in het universum.

Want waarom de natuurkunde en de wiskunde zo goed werkt om alles te beschrijven is een onopgelost mysterie, maar het is zo. In een multiversum is het wel denkbaar dat er in de universa die onderdeel zijn van het multiversum, andere natuurwetten gelden maar dat kunnen we niet waarnemen.

Filosofische benadering: Wat betekent dat nu allemaal voor ons als mens?

Voor mij was deze studie naar de kosmos een zoektocht naar zin van het bestaan. In mijn vroege jeugd was God bestemming en beschermer. De Hemelse Vader geeft een doel en een bestemming na onze dood. Ik was er gelukkig mee maar bleef nieuwsgierig.

Ik kwam via de sterrenkunde in contact met de hierboven vermelde natuurkundige denkbeelden. In zo'n wereldbeeld is geen plaats meer voor een God die ons schept en die zich om ons bekommert.

Mijn veilige wereldbeeld werd zo stukje voor beetje afgebroken.

Naarmate ik ouder werd zag ik ook het geweld en leed in de wereld. Hoe kon een goede God dit laten gebeuren? Bestaat God wel? En als alles uit sterrenstof bestaat wat zal er dan na mijn dood met mij gebeuren? Ik was van mijn geloof gevallen en in de onpeilbare diepte van het heelal terecht gekomen. De hele mensheid is nietig in het heelal. Wat is de betekenis nog?

---

¹⁰ https://omni.wikiwand.com/nl/articles/Martin_Rees
<https://www.youtube.com/watch?v=Dce1mIDEVPs>

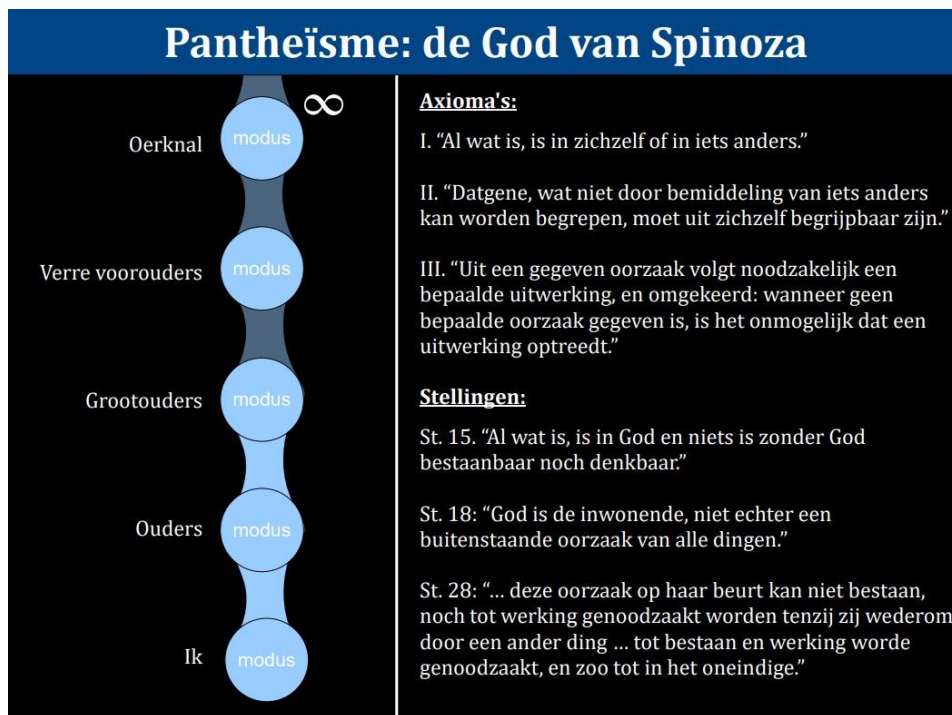
Spinoza

Via een boekje van Jan Knol, *Spinoza uit zijn gelijkenissen en voorbeelden*, maakte ik kennis met de filosofie van Spinoza. Na zijn emeritaat als predikant kwam Jan Knol "uit de kast" als spinozist en schreef boeken over Spinoza.

God, dat is het Al, het Heelal. Dat Heelal is ook wat wij als sterrenkundigen bestuderen. Hoe kijkt Spinoza naar God/Natuur/Heelal/Universum/Multiversum? Bij Spinoza vallen al die begrippen samen.

Het eerste deel van de *Ethica* kijkt op een natuurkundige manier naar de werkelijkheid. De eerste drie axioma's van het eerste deel van de *Ethica* maken al duidelijk dat er geen scheppende God is. Hij introduceert een substantie als iets dat niet door iets anders is ontstaan. Het is door zichzelf ontstaan. Later in deel 1 bewijst hij dat er maar 1 substantie kan zijn en die noemt hij God. God, Substantie, Natuur, het is allemaal één.

In axioma 3 introduceert hij het principe van oorzaak en gevolg. Alles heeft een oorzaak: de oerknal, voorouders, ouders, ikzelf. Zonder dat er een einde aan komt. In E1P28 legt Spinoza uit dat er een keten is van oorzaak en gevolg die tot in het oneindige door gaat.

Dus alles is onderdeel van de Substantie/God. E1P18: alles is in God en niet zonder God bestaanbaar. God is de inwonende, niet de buitenstaande oorzaak.

Clare Carlisle vergelijkt het met een zee en golven. Elke golf ontstaat uit waterbeweging en uit andere golven en bestaat tijdelijk. Dan ontstaan er weer andere golven; tot in het oneindige. In Clare Carlisles voorbeeld is de zee/het water dan de Substantie/God waarin alles plaatsvindt en waaruit alles voortkomt.

Het is een oneindige reeks van modi die elkaar veroorzaken. God is de oorzaak van het Al en dus ook van die modi. God is het bestaan als geheel. Buiten God is er niets.

Pantheïsme: de God van Spinoza

The diagram illustrates Spinoza's concept of God as a single, infinite substance. From this central point, numerous modes (modus) emanate, forming a tree-like structure. The word 'God' is written in the top left, and infinity symbols (∞) are at the top and bottom center.

Stellingen:

St. 17: "Uit Gods eindeloze natuur vloeien noodzakelijk eindeloos veel dingen op eindeloos veel wijzen voort; zoals uit de aard van een driehoek eeuwig voortvloeit dat de som van zijn drie hoeken gelijk is aan die van twee rechte hoeken."

St. 29: "In de wereld van de dingen bestaat niets toevallig, maar alles wordt krachtens de noodwendigheid van de goddelijke aard genoodzaakt op bepaalde wijze te bestaan en te werken."

Het multiversum en Spinoza

Zijn de gedachten van Spinoza in overeenstemming met een multiversum?

E1P16 zou je kunnen zien als een voorspelling van het multiversum: "Uit de noodzakelijkheid van de goddelijke natuur moeten oneindig veel zaken voortkomen op oneindig veel manieren (i.e. al wat onder het onbegrensd intellect kan vallen)".

In deze visie voel ik me thuis. Ik hoef mij nu niet zo verloren meer te voelen in het oneindige heelal. Er is geen persoonlijke God maar er is wel orde. Ik kan God zien in de andere modi, in mensen, in natuur, het is allemaal één en ik ben daar een noodzakelijke schakel in. Ik kan van de schoonheid ervan genieten (er is geen wet die dat verbiedt). Op deze manier kan ik, ook al bedoelt Spinoza een heel andere God, toch de geborgenheid van vroeger voelen.

Veel gelovigen worden daar niet warm van. Dat begrijp ik. God heeft bij Spinoza niet een persoonlijkheid zoals een mens of als de traditionele God. Maar Spinoza's God is wel de bron. Spinoza's manier van kijken naar het heelal lijkt op die van een atheïst maar toch is het anders. Een atheïst zou niet zo snel zeggen dat God of het Heelal een bewustzijn heeft. Maar Spinoza zegt dat wel. Hoe zit dat?

Bewustzijn

- David Chalmers¹¹ introduceerde twee begrippen met betrekking tot bewustzijn: Het gemakkelijke concept van bewustzijn (the "easy problem"): prikkels ontvangen en verwerken in ons brein en ons daarvan bewustzijn. Dit is met bestaande methoden wetenschappelijk te onderzoeken.
- Het moeilijke concept van bewustzijn (the "hard problem"): waarom hoort bij al die fysieke processen een ervaring? De rode kleur van de appel en de ervaring van smaak, de qualia. Waarom bestaan die qualia? Wat is het evolutionaire voordeel? We kunnen dit (nog) niet wetenschappelijk begrijpen.

¹¹ https://omni.wikiwand.com/en/articles/David_Chalmers

Waarom bestaat een *hard problem*? Kunnen we niet gewoon zombies zijn die kunnen overleven? Waarom hebben we die qualia nodig?

Spinoza had een oplossing voor het moeilijke probleem. Hij ging er namelijk van uit dat lichaam en geest één zijn. Monisme, geen dualisme. Bewustzijn bestaat niet los van materie maar beide zijn één. Het zijn twee kanten van dezelfde substantie: vanuit een bewustzijns perspectief of een materieperspectief. Spinoza zegt dat alle materie een bewustzijnsaspect in zich heeft. Stenen, dieren, planten, mensen. Ook hele ecosystemen kunnen bewustzijn hebben. Panpsychisme: alles heeft bewustzijn.

God/Natuur heeft ook bewustzijn: het heelal waarvan al onze individuele bewustzijntjes onderdeel zijn. Dus God/Natuur heeft bewustzijn, maar op een andere manier dan wij kennen.

Spinoza's God heeft bepaalde vorm van wil of verstand maar anders dan voor mensen.

God denkt niet na, maakt geen keuzes. E1P17Corr2:

.... Om die reden kan er buiten hem niets zijn waardoor hij zou bepaald worden of gedwongen; en dus handelt God alleenlijk vanuit de wetmatigheden van zijn natuur en door niemand gedwongen...

Alles wat God creëert volgt uit zijn aard op een wiskundige manier. Volgens de noodzaak van de wiskunde. In de wereld van het denken bestaat niets toevallig (E1P29 en P32).

Geen vrije wil? Veel mensen spreekt dat niet aan. Maar mij juist wel: dit verlichtte voor mij de angst voor mijn nietigheid in dit oneindige universum. Omdat je in het wereldbeeld van Spinoza niet zomaar een toevalligheid bent. Alles gebeurt noodzakelijk. Alle gebeurtenissen vanaf de oerknal hebben er toe geleid en er toe bijgedragen dat ik nu hier zo zit. Via de wetten van oorzaak en gevolg. Je bent dus niet zomaar een toevallig onderdeel van het universum.

Dit verlichtte voor mij ook de angst voor het kwaad in de wereld, omdat volgens Spinoza de concepten goed en kwaad niet echt bestaan. Ze worden door de mens zo opgevat. Waar komt dat vandaan? Het leven is geëvolueerd. Wij mensen komen voort uit een evolutionair proces. Je moet overleven om je genen door te geven. We hebben daarom een levensdrang meegekregen. Spinoza wist niet van evolutie maar Spinoza herkende wel die drang tot voortbestaan: Conatus. Lichaam en geest vormen één geheel. Conatus heeft dus ook een groot effect op hoe wij de wereld waarnemen. Mensen en dingen die ons voortbestaan helpen zijn goed, die dat verstoren zijn slecht. Gezelschap, eten, drinken enz. zijn goed. Oorlog en andere nare dingen leiden tot verlies aan kracht van de conatus, die vinden we slecht.

Maar vanuit het grote geheel, sub specie aeternitatis, maakt het helemaal niet zoveel uit. Wat voor de één waardevol is kan voor de ander slechts zijn of omgekeerd.

Het is moeilijk te begrijpen, maar alles heeft een rol in het oneindig complexe netwerk van oorzaak en gevolg. In E1P33 zegt Spinoza dat de dingen door God op geen andere wijze of in andere orde hadden kunnen worden voortgebracht. Ze zijn goed zoals ze zijn.

Alles is dus perfect zoals het bedoeld vanuit het grote geheel.

Maar wat heb je er aan?

Wat als je je eigen dood in de ogen moet zien? Lichaam en geest zijn één en hetzelfde, dus er is geen ziel los van het lichaam (E1P21: geest en lichaam kunnen niet zonder elkaar). Met de dood gaat ook onze geest verloren. Er is geen hemel of hel waar onze ziel naar toe gaat.

Ook hier geeft Spinoza veel troost, want in E1P17 zei hij: “Uit Gods eindeloze natuur vloeien noodzakelijk eindeloos veel dingen op eindeloos veel wijzen voort; zoals uit de aard van een driehoek eeuwig voortvloeit dat de som van zijn drie hoeken gelijk is aan die van twee rechte hoeken.”

Wij vloeien noodzakelijk uit God voort en blijven onder het gezichtspunt van de eeuwigheid bestaan. Spinoza schrijft in E1P22:

Niettemin bestaat er in God noodzakelijk een voorstelling, die het wezen van de verschillende menselijke Lichamen onder het gezichtspunt van de eeuwigheid uitdrukt.

We stromen wiskundig noodzakelijk voort uit God. Buiten het concept van tijd. Geen hiernamaals maar hiernumaals. De vrije mens denkt over het leven. Tijdens het leven zijn we al deel van God, want vanuit het gezichtspunt van de eeuwigheid bestaat er geen verschil tussen leven en dood. Na onze dood worden we een met het Al. Maar eigenlijk zijn we nu ook al één met God.

Thich Nhat Hanh¹² drukt het zo uit:

Een golf hoeft niet te sterven om water te worden. Ze is al water.

Op deze manier kunnen wij volgens Spinoza gelukkig zijn. We hebben onze conatus voor overleving. Maar de realisatie van onze eeuwige eenheid met God is onze ultieme bestaanszekerheid.

En deze alomvattende liefde voor het Al maakt dat we met alle andere emoties beter om kunnen gaan. Omdat wij onze rol in het grote geheel beter kunnen accepteren, dankzij de zekerheid van onze verbondenheid met God/het Heelal.

Is dat gemakkelijk? Bepaald niet. Het blijft wat abstract.

Meditatie

Om, bij al die abstracte gedachten weer wat onszelf te komen Doet Margot met de deelnemers een meditatie, gebaseerd op het twijfelexperiment van Descartes.

Tijd en eeuwigheid

In je ervaring bestaat alleen het hier en nu echt. Spinoza zegt: ons bewustzijn in het hier en nu is een onderdeel van de eeuwige God/het Heelal/Natuur. Dus is onze ervaring in het hier en nu ook op de een of andere manier eeuwig. Het nu houdt voor jou dus nooit op. Toen ik me dit realiseerde nam dit in één klap al mijn angst voor de dood weg. Toch twijfelde ik nog een beetje als wetenschapper. Daarom moest ik uitzoeken hoe in de wetenschap wordt gedacht over de aard van tijd.

Newton ging uit van een universele tijd. De tijd verloopt gelijkmatig. “De absolute, ware, mathematische tijd vloeit – uit zichzelf en van nature – gelijkmatig, zonder enige relatie tot externe invloeden.”

Sinds Einstein is ons begrip van tijd en eeuwigheid voor altijd anders. Tijd is niet absoluut, zij is voor iedereen anders, bijvoorbeeld voor bewegende waarnemers. Tijd is sindsdien een 4^e dimensie. Je moet dus eigenlijk niet vragen: ‘hoe laat is het?’ maar ‘hoe laat ben ik?’

Einstein: “Tijd, ruimte en zwaartekracht bestaan niet onafhankelijk van de materie.”

Die wetenschap bracht mijn angst voor de dood in een heel ander perspectief want: was ik nu eigenlijk bang voor de tijd dat ik er niet meer zou zijn, na mijn dood?

Einstein:

Mensen zoals wij, die geloven in de natuurkunde, weten dat de distinctie tussen verleden, heden en toekomst slechts een hardnekkig aanhoudende illusie is.

---

¹² https://omni.wikiwand.com/en/articles/Th%C3%ADch_Nh%E1%BA%A5t_H%E1%BA%A1nh

Als tijd een illusie is dan hoef ik niet bang te zijn voor de dood, want sub specie aeternitatis ben ik al dood en tegelijk ben ik niet geboren.

Einstein:

Elk mens is deel van het geheel dat wij het Universum noemen, een deel dat beperkt is in tijd en ruimte. We ervaren onszelf, onze gedachten en gevoelens, als afgescheiden van de rest; een soort optische illusie van het bewustzijn. Dit waanbeeld werkt als een soort gevangenis, die ons beperkt tot het najagen van onze persoonlijke verlangens, en tot het liefhebben van slechts enkele personen die het dichtst bij ons staan.

Onze taak moet eruit bestaan ons te bevrijden uit deze gevangenis, door onze cirkel van compassie te verwijden totdat deze alle levende wezens en de hele wonderschone natuur omvat. Niemand kan dit helemaal bereiken, maar het nastreven van deze prestatie is op zichzelf een deel van de bevrijding, en de basis van innerlijke geborgenheid.

(Conceptverslag gecontroleerd en aangevuld door Margot Brouwer)

Jan Boom- De natuurwetenschappelijke actualiteit van de Ethica

Zomercursus, Vereniging het Spinozahuis 22-25 juli 2024

22 juli 2024, avond

Inleiding

Jan Boom leidt een werkgroep van de Vereniging het Spinozahuis over de actualiteit van Spinoza's fysische wereldbeeld.

De werkgroep, in overleg met het bestuur van de VHS tot stand gebracht, ging in de lente van 2023 van start en Jan geeft een overzicht van het werk dat tot nu toe is verricht.

Alhoewel Spinoza, o.a. in Ethica, deel I en II, uitgaat van een bepaald fysisch wereldbeeld, wordt daar meestal niet veel aandacht aan besteed. De werkgroep wil daarom onderzoeken in hoeverre de uitgangspunten van Spinoza nog actueel zijn in het licht van de moderne inzichten in de fysica. In Spinoza's tijd was er natuurlijk veel onbekend dus veel van zijn uitgangspunten zijn daarom meer van metafysische dan van fysische aard. Een deel van de metafysica is fundamenteel onkenbaar maar een ander deel van de metafysica betreft dingen die gewoon nog niet bekend of ontdekt zijn, en daar houdt de werkgroep zich mee bezig.

De taak van de werkgroep omschrijft Jan als:

Over het actuele natuurkundige wereldbeeld en dat welk Spinoza gebruikte als basis voor zijn filosofie over de aard van de geest en de emoties in relatie tot het vermogen van het verstand en de vrijheid van de gedachten.

De werkgroep¹³ heeft zich tot nu toe vooral beziggehouden met het krijgen van inzicht in het huidige wereldbeeld gezien vanuit de fysica. Dit is "work in progress". De werkgroep gaat nog verder.

Jan vertelde enthousiast en levendig over de inzichten van de hedendaagse fysica die in de werkgroep aan de orde zijn geweest.

Wereldbeelden vanuit de fysica

Het blijkt dat je binnen de fysica dat wereldbeeld vanuit verschillende hoeken kan worden bekeken. Jan belichtte er vijf:

1. De kosmische benadering, gebaseerd op de speciale en de algemene relativiteitstheorie
  - Constante maximale lichtsnelheid als universele referentie,
  - Eenheid van massa en energie ($E=mc^2$),
  - Equivalentie van de gravitatie en de mechanische versnelling,
  - Concept van een vierdimensionaal ruimte-tijd veld (door de Stanford Encyclopedia of Philosophy gelijkgesteld aan Spinoza's uitgebreidheid).
  - Samen het zogenaamde standaard kosmologisch model.
  - Uitbreiding van dit concept met de incorporatie van de zwaartekracht en de ontsluiting van een universum met zwarte gaten en zwaartekrachtlenzen (de algemene relativiteitstheorie).

Probleem: verbeelding in 4 dimensies is onmogelijk

2. De benadering vanuit de elementaire deeltjes
  - **Het standaarddeeltjesmodel gebaseerd op de subatomaire benadering**
  - Interacties tussen 17 onderscheiden elementaire deeltjes

---

¹³ Deelnemers in de werkgroep zijn: Jan Boom (vz), Dick Blaauboer, Nanne Bloksma, Margreet Brandes, Filip Buyse, Dirk van Dissel, Frits Gubbels, Geert Hoogveen, Louis Joan Lemmer, Henri Lopes Cardozo, Jan Mendrik, Raymond Meijer, Bob Su, Eite Veening.

- De electromagnetische kracht en de zwakke- en de sterke kernkracht. Een theorie die deze drie krachten verbindt met de zwaartekracht ontbreekt nog evenals experimenteel bewijs voor het bestaan van een daarmee verbonden en vooralsnog theoretisch elementair deeltje, het graviton.

Probleem: model is lappendeken met gaten

3. De benadering vanuit de hoofdwetten van de thermodynamica

- **De moleculaire benadering op basis van de hoofdwetten van de thermodynamica.**
- De eerste hoofdwet stelt dat de energie, die door overdracht tussen verschillende verschijningsvormen de bron van alle beweging en straling is, altijd behouden blijft. Daarmee is energie, immers ook equivalent met materie, een van de twee meest fundamentele karakteristieken van het universum.
- De tweede hoofdwet introduceert het begrip entropie als uitdrukking voor het aantal moleculaire configuraties (wanorde) van een systeem, en stelt dat dit aantal in een gesloten systeem altijd naar een maximum waarde streeft. In een open systeem is het mogelijk dat de entropie lokaal afneemt en zo het ontstaan van complexe moleculaire configuraties mogelijk maakt. Dit is van belang voor de verklaring van het ontstaan en de ontwikkeling van het leven, en zal altijd gepaard gaan met een toename van entropie in groter verband.

Verhelderend aspect: paradox van het uitdijend heelal

- Uitdijing van de ruimte van het totale universum (donkere energie)
- Samentrekking op drie 'lokale' niveau's:
  - i. Melkwegstelsels (zwaartekracht)
  - ii. Biosfeer aarde (london-vanderwaals wisselwerking)
  - iii. Atoomkernen (sterke kernkracht)

4. De benadering vanuit de informatietheorie

- **De benadering op basis van de stelling dat thermodynamische processen opgevat kunnen worden als een vorm van informatieverwerking.**
- De mathematische formulering van de onzekerheid van signaaloverdracht bij elektronische communicatie (Shannon) is identiek aan die van de statistische interpretatie van entropie (Boltzmann). In de gangbare opvatting maakt dit informatie(capaciteit) en statistische entropie per definitie equivalent. Deze overeenstemming laat zich herleiden tot een binair keuzemodel waarmee ook de informatieoverdracht in het universum van de oerknal tot de huidige expansie, en in de levende cel via de replicatie en transcriptie van DNA, kan worden gekarakteriseerd.
- Bij het gebruik van informatie in fysische processen gaat men altijd uit van het behoud van informatie terwijl volgens de tweede hoofdwet de entropie, dus de informatie **capaciteit**, bij elke natuurlijke verandering altijd toeneemt (of nul blijft).

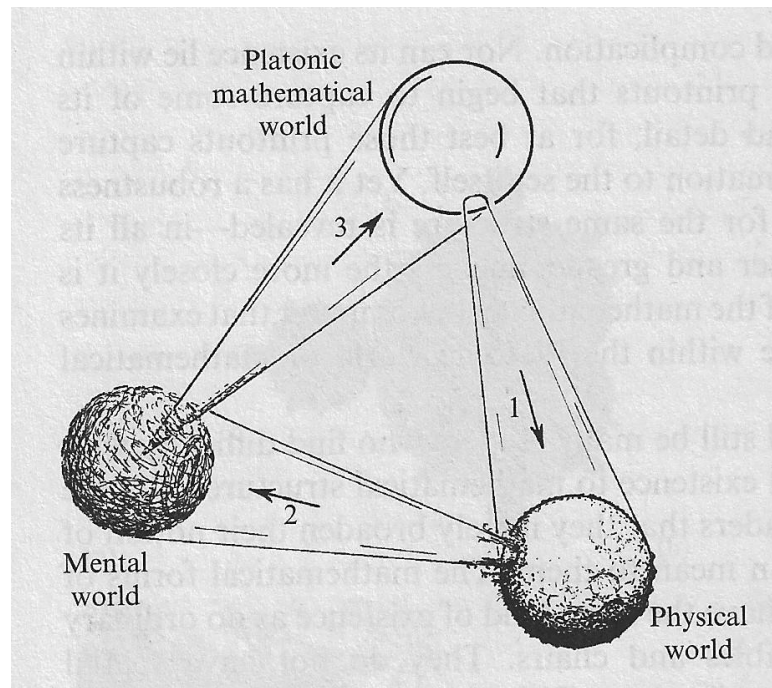
Problemen: zeer hoog abstractieniveau en misverstanden over definitie van informatie

5. De benadering vanuit de geschiedenis van de filosofie

- **De historisch gefundeerde benadering.**
- Meerdere onderzoekers hebben in de loop der eeuwen gewerkt aan theorieën die uitgaan van een verbinding van materiële, mentale en abstracte aspecten van de dagelijkse werkelijkheid en het heelal. Van Plato tot Lucretius en van de pioniers van

de Verlichting (Descartes, Spinoza, Leibniz, Hegel e.a.) tot een aantal hedendaagse onderzoekers zijn schetsen van wereldbeelden bekend die zich als een evolutionaire stamboom van verschillende vormen van pluralisme lijken te ontplooiën. Opmerkelijk is daarbij dat in het geval van Spinoza er sprake is van een radicaal nieuwe, monistische visie. Vanwege de overeenkomende kenmerken die de opeenvolgende modellen laten zien lijkt de opvatting gerechtvaardigd dat ze in essentie een aantal door alle tijden heen gehandhaafde inzichten vertegenwoordigen. Deze overeenkomsten, en de eveneens aanwezige tegenstellingen, komen actueel tot uitdrukking in de zogeheten drie-werelden modellen van Popper (zelfverklaard cartesiaan, dus triadist in dit verband) en Penrose (tendeert naar een monistische visie).

Verhelderend aspect: goed communiceerbaar

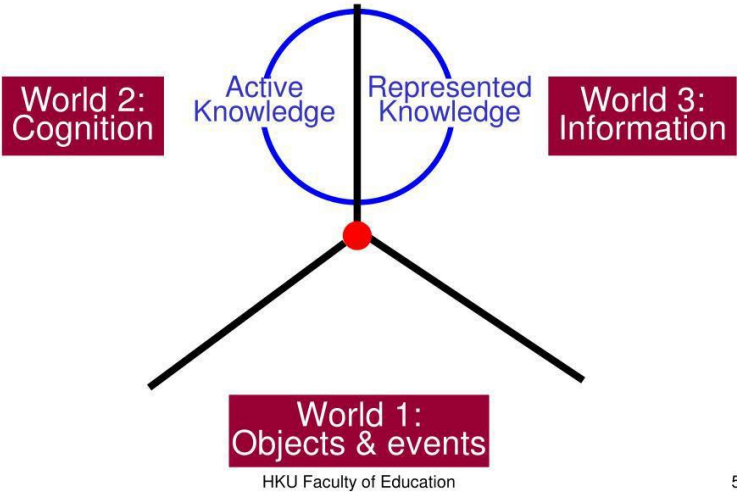

Three 'worlds' – the mathematical, the physical and the mental – and the three profound mysteries in the connections between them.

Roger Penrose, *The Road to Reality* p.18 and 1029 (2004)¹⁴

¹⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=yJtxJbbD6qY>

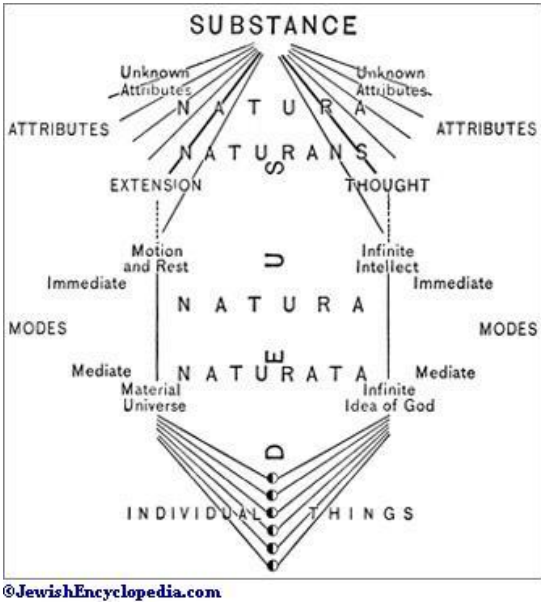
Popper's 3 worlds

Het drie werelden model van Popper,
Karl Popper *Objective Knowledge* (1972)¹⁵

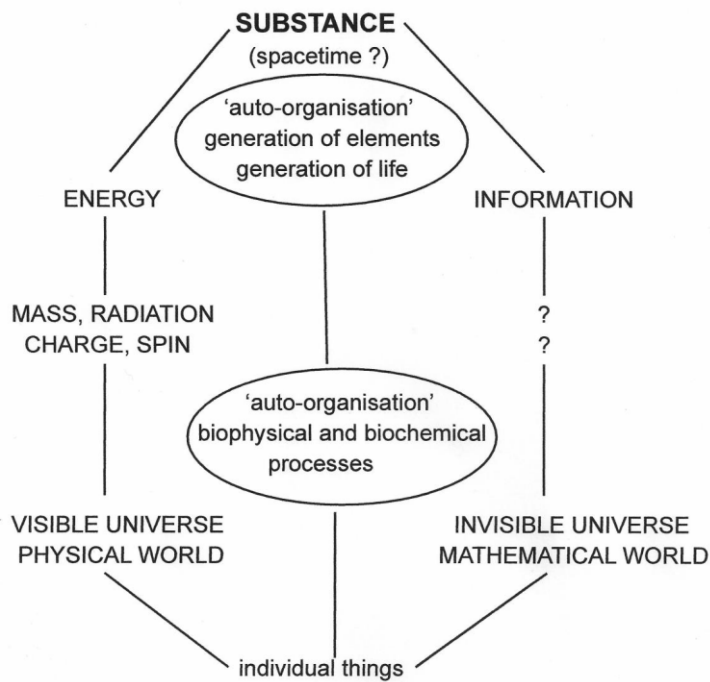
Het kosmische beeld van Spinoza, en reflecties vanuit de fysica

Spinoza had een beeld van de fysica en de metafysica van de kosmos (de substantie). Een plaatje uit de Joodse Encyclopedie uit 1906¹⁶ brengt dit mooi in beeld. De termen en begrippen zullen de aanwezigen bekend voorkomen uit het eerste hoofdstuk van de Ethica.

In de werkgroep wordt gepoogd een vergelijk te maken tussen Spinoza's begrippen en begrippen uit de moderne fysica. Deze vergelijking is in de werkgroep nog niet afgerond.

¹⁵ https://omni.wikiwand.com/en/articles/Popper's_three_worlds
¹⁶ <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/13964-spinoza-baruch-benedict-de-spinoza>

A reflection of Spinoza's metaphysical system in terms of current scientific knowledge (Bob Su, 14-01-2024)

Bovenstaand schema, analoog aan het schema uit de Joodse encyclopedie, wordt het beeld van de kosmos/substantie geschetst in termen van moderne fysica.

Evenals bij de twee door Spinoza gedefinieerde attributen, uitgebreidheid en denken (het grijpbare en het ongrijpbare), vormen Massa/Energie (grijpbaar) en Informatie (ongrijpbaar) de twee zienswijzen die wij van de werkelijkheid ervaren. Twee kanten van dezelfde substantie.

Het vertalen van de begrippen *natura naturans* en *natura naturata* is hier gedacht in een vorm van zelforganisatie waarover Henri Atlan het morgenavond zal hebben.

(Conceptverslag gecontroleerd en aangevuld door Jan Boom)

Zomercursus, Vereniging het Spinozahuis 22-25 juli 2024

23 juli 2024, ochtend

De vraag naar de zin van het leven

Yoram vraagt de aanwezigen na te denken over wat aanleiding geeft tot de vraag naar de zin van het leven.

Enkele meningen vanuit de zaal:

- De dood. De angst dat je op je sterfbed constateert dat je een betekenisloos leven hebt geleid.
- De aanleiding is dat je je bewust wordt van negatieve emoties. Dat je droefheid ervaart. Dat leidt tot het streven naar blijdschap.
- Het wegvallen van het geloof in een transcendente God. Het gemis aan de geborgenheid zoals in het Roomse religieuze leven.
- De ingebakken menselijke verwondering.

Yoram had zelf ook dingen opgeschreven:

- Het besef van eigen sterfelijkheid: als je leeft om uiteindelijk dood te gaan, ondanks alle moeite, waar zijn we dan eigenlijk mee bezig? Het hele leven is één grote absurde waanzin. Absurd zoals Camus zegt. Waarom zou je geen zelfmoord plegen?
- Het wegvallen van het geloof in een God die alles met een doel heeft gemaakt. Nietzsche beschrijft in de *Vrolijke Wetenschap* (boek III, paragraaf 125), een figuur die met een lantaarn op zoek was naar God, op klaarlichte dag. We hebben God zelf gedood. Hoe kunnen we nu nog onze richting bepalen? Er is geen doel meer in het leven.
- De realisatie dat de moderne wetenschap ons enkel een web van oorzaken en gevolgen toont maar geen doelen.
Geen wonder dat het ook niet zo goed gesteld is in de geestelijke gezondheid. De moderne wetenschap kan ons alleen maar verklaren dat we er gekomen zijn en hoe we ons ontwikkelen (b.v. evolutietheorie), maar niet over wat we uiteindelijk moeten doen.

Spinoza op het grensvlak van verschillende paradigma's

Aristoteles probeerde alles zin te geven door een specifiek doel: de doelloorzaak is belangrijkste oorzaak van de 4¹⁷ die hij onderscheidt. Alles lijkt een doel te hebben. Zoals in het sprookje van Roodkapje: grootmoeder waarom hebt u zulke grote oren? Dat is om beter te kunnen horen. Het doel is wetenschappelijk te beantwoorden. Zo-ook in het leven. In de religie wordt de vraag *waartoe zijn wij op aarde?* beantwoord met: God dienen en daardoor in het nu en in het hiernamaals gelukkig te zijn. Wetenschappelijk betekent een doel: iets dat aan zijn doel beantwoordt. Een pen is een goede pen als hij goed schrijft. De mens is volgens Aristoteles, een met rede begiftigd sociaal dier. Een goed mens is dus een mens die zich sociaal en verstandelijk ontwikkelt. Ziehier het doel van het bestaan, beschreven als de zin van het leven.

---

¹⁷ Materiële oorzaak: Dit is het materiaal waaruit iets is gemaakt. Bijvoorbeeld, het hout waaruit een tafel is vervaardigd.

Formele oorzaak: Dit verwijst naar de vorm of het idee van een object, dat wil zeggen de essentie die het object definieert. Voor de tafel is dit de conceptuele vorm van een tafel.

Efficiënte oorzaak: Dit is de directe oorzaak of de maker van iets. In het geval van de tafel zou dit de timmerman zijn die de tafel heeft gemaakt.

Doelmatige oorzaak: Dit verwijst naar het doel of de functie waarvoor iets bestaat. Voor de tafel is dit het doel om als meubelstuk te dienen waarop je kunt eten of werken.

De moderne wetenschap gaat uit van oorzaak en gevolg. Maar daarmee wordt het theologische, doelgerichte, natuurbeeld vervangen door een mechanisch natuurbeeld. Net als biljardballen door natuurwetten worden bewogen. Eerst de oorzaak dan het gevolg. Het doel van het leven of de zin van het leven bestaat dus niet.

Klassieke wetenschap (Aristoteles)	Moderne wetenschap (Newton)
Teleologisch	Mechanisch (causale natuurwetten)
Alles gebeurt omwille van een doel	Alles gebeurt door voorafgaande oorzaken

Wolfsen noemde Spinoza de laatste der middeleeuwen en de eerste der modernen.

Enerzijds volgt Spinoza de wetenschappelijke denkwijze maar anderzijds vraagt hij zich af hij wat de zin van het leven is. Vandaar dat hij de Ethica schrijft.

Conatus

Hoe kan het dat Spinoza toch met het idee van een goed leven komt. Dat lijkt toch iets doelgerichts? Dat heeft te maken met het begrip Conatus.

De Conatus (E3P6 en P7): De Conatus is het streven van ieder ding om in zijn bestaan te volharden.

Dat maakt het mogelijk om een brug te slaan tussen een beschrijving van de wereld zoals die is ((meta) fysica), en een prescriptieve ethiek en politiek die ons iets vertelt over hoe wij gelukkig kunnen worden ofwel wat het doel van het leven is.

Spinoza's hele oeuvre wordt gedreven door de vraag: hoe wordt ik gelukkig? Dus wat is het doel/de zin van het leven? Hoe speelt de conatus daarin een rol?

Hume introduceerde het begrip *naturalistic fallacy*. Uit wat er is kan je niet bepalen wat goed is. B.v.: omdat vrouwen kinderen krijgen moeten ze er voor zorgen. Volgens Aristoteles kon je nog uit de beschrijving van een pen of een mens bepalen wat goed is. Maar sinds Hume kan je niet meer vanuit de natuur van iets zeggen dat het goed is.

Hoe weet Spinoza om te gaan met de conatus? In het *Politiek Traktaat* (H2) geeft Spinoza een samenvatting van de belangrijkste conclusies van de Ethica.

*Werkelijk alles wat deel uitmaakt van de natuur kan men zich adequaat voorstellen, of het nu werkelijk bestaat of niet. Bijgevolg is het niet mogelijk om uit hun definitie ook het bestaan van al de onderdelen van de natuur in principe af te leiden; het is evenmin mogelijk om op grond daarvan hun **vasthouden aan het bestaan** te bevestigen. Hun ideële essentie is immers niet anders nadat ze begonnen zijn te bestaan dan voor ze bestonden. Of ze in principe bestaan of niet, volgt dus helemaal niet uit hun essentie en evenmin volgt daaruit hun vasthouden aan het bestaan. Dezelfde macht die zij nodig hebben om te beginnen te bestaan, is tevens vereist om er mee door te gaan. Daaruit volgt dat de macht waardoor alles wat deel uitmaakt van de natuur bestaat en bijgevolg ook waardoor het actief is, geen andere kan zijn dan de eeuwige macht van God zelf. Stel dat het een andere, gecreëerde macht zou zijn, dan kon die onmogelijk zichzelf in stand houden en bijgevolg evenmin al wat deel uitmaakt van de natuur; die andere macht zou immers zelf de macht die nodig was om haar te doen ontstaan, ook nodig hebben om te kunnen blijven bestaan.*

Al wat er is, probeert naar beste vermogen het eigen bestaan te bewaren; als we ons evengoed konden laten leiden door de voorschriften van de rede als door de blinde begeerte, zou de rede ongetwijfeld iedereen leiden en zou iedereen wijs leven. Dit is echter in het geheel niet het geval. Ieder laat zich immers meeslepen door zijn genot.

(vert. Karel D'huyvetters)

Essentie en existentie

Er is dus onderscheid tussen essentie en existentie. Uit de essentie van iets kan je de existentie niet afleiden. Je kan de essentie van een driehoek beschrijven maar het is niet zeker dat die in werkelijkheid bestaat en b.v. hoeveel er bestaan. De driehoek kan ook alleen in je gedachten bestaan. Modi zijn in hun bestaan afhankelijk van iets anders. Alleen voor de substantie, God, een ding dat voor zijn bestaan niet afhankelijk is van iets anders, volgt uit de definitie dat het noodzakelijk moet bestaan. Alle andere dingen, de modi, zijn in hun bestaan afhankelijk van iets anders. Dus hun bestaan is niet zeker.

De conatus is de actuele essentie van het ding. We moeten dus concluderen dat er sprake is van twee soorten essentie: de actuele essentie en de formele essentie. De formele essentie (ideële essentie in bovenstaand citaat, volgens de vertaling van D'huyvetters) is het begrijpen met de geest (de wiskundige opvatting van een driehoek) waarbij we nog niet kunnen zeggen of het ding in actu bestaat. En de actuele essentie, die niets anders is dan het streven om in het bestaan te volharden.

Betreffende het argument van Spinoza dat de macht die iets doet bestaan en in het bestaan doet volharden geen andere kan zijn dan de macht van God geeft Yoram een voorbeeld: je zou kunnen denken dat zijn dochter is gemaakt door hem en zijn vrouw, maar uiteindelijk beschikken zijn vrouw noch hij over deze macht, maar is hier sprake van de macht van God/ Natuur die zich in hem en zijn vrouw manifesteert .

Macht van de rede

Spinoza refereert in bovenstaande tekst ook naar de macht van de rede. Het redelijke doen, is volgens Spinoza niets anders dan ernaar streven om in het bestaan te volharden. Daar zie je dan ook een duidelijke link tussen het descriptieve en het prescriptieve of normatieve niveau in het denken van Spinoza: het handhaven in het bestaan, wordt door Spinoza ook gelijk gesteld aan iets nuttigs en goeds. Zie bijvoorbeeld *Ethica* 4 stelling 24:

Geheel krachtens eigen Deugd handelen is voor ons niets anders dan onder leiding van de Rede handelen, leven, ons bestaan handhaven (deze drie uitdrukkingen betekenen hetzelfde), met de bedoeling ons eigen nut te handhaven.

Maar dit creëert ook een onduidelijkheid,. Want wat is het nou? Je zou denken dat als we allemaal ernaar van nature gedwongen streven om ons in het bestaan te handhaven er helemaal geen probleem zou zijn, want dan zou iedereen zich door de rede laten leiden en nooit iets doen wat tegen zijn eigenbelang ingaat. Echter dat is volgens Spinoza geenszins het geval:

...als we ons evengoed konden laten leiden door de voorschriften van de rede als door de blinde begeerte, zou de rede ongetwijfeld iedereen leiden en zou iedereen wijs leven...

Er is volgens Spinoza met andere woorden een verschil tussen enerzijds 'het streven van een ding om zich in het bestaan te handhaven', dat alle dingen kenmerkt, en anderzijds het zich succesvol in het 'bestaan handhaven' dat slechts een deel van de dingen kenmerkt. De meeste mensen zijn slecht in het zich handhaven in het bestaan, omdat ze niet onder leiding van de rede leven, maar de slaaf zijn van hun passies.

Er ontstaat een discussie in de zaal over wat nu die voorschriften van de rede zijn. Spinoza beschrijft dat in E4P18S:

...

Aangezien de rede niets vereist dat tegen de natuur is, vereist de rede zelf dat iedereen zichzelf liefheeft, uit is op wat waarlijk nuttig is voor zichzelf en streeft naar al wat een mens waarlijk tot grotere perfectie brengt, en dat iedereen er wat zichzelf betreft absoluut naar streeft om het eigen bestaan in stand te houden...

Vervolgens: aangezien de daadkracht (volgens E4D8) niets anders is dan handelen volgens de wetmatigheden van de eigen natuur, en niemand ernaar zal streven om zijn bestaan in stand te houden (volgens E3P7) tenzij vanuit de wetmatigheden van de eigen natuur, volgt daaruit

1° dat de grondslag van de daadkracht de conatus zelf is om het bestaan in stand te houden en dat het geluk erin bestaat dat de mens erin slaagt zijn bestaan in stand te houden;

2° volgt daaruit dat men de daadkracht moet nastreven omwille van de daadkracht zelf en dat er niets is dat meer uitmuntend is of nuttiger voor ons en dat omwille daarvan zou moeten nagestreefd worden;

3° ten slotte volgt daaruit dat personen die zichzelf doden niet bij hun zinnen zijn en dat zij helemaal overweldigd zijn door externe oorzaken die strijdig zijn met hun eigen natuur.

Vervolgens volgt uit E2P4 dat wij nooit kunnen maken dat wij niets nodig hebben dat buiten ons is om ons bestaan in stand te houden en dat wij zo zouden leven dat wij geen omgang zouden hebben met de zaken die buiten ons zijn; en wanneer wij het daarnaast over ons gemoed hebben, zou ons intellect voorzeker onvolmaakter zijn indien ons gemoed alleen zou zijn en niets anders zou begrijpen dan zichzelf.

Er is dus veel buiten ons dat nuttig is voor ons en dat we daarom dienen na te streven. En daarvan kan niets als meer uitmuntend bedacht worden, dan de zaken die helemaal met onze natuur in overeenstemming zijn. Wanneer immers bijvoorbeeld twee individuen die helemaal dezelfde natuur hebben met elkaar verbonden worden, vormen zij samen een individu dat tweemaal machtiger is dan een enkel. Niets is derhalve nuttiger voor de mens dan de mens. Er is niets meer uitmuntend, zo zei ik, dat de mensen kunnen wensen ter instandhouding van hun bestaan, dan dat allen in alles zo met elkaar in overeenstemming zijn, dat het gemoed en het lichaam van allen als het ware samen één gemoed en één lichaam vormen en dat allen zoveel ze kunnen samen hun bestaan proberen in stand te houden en dat ze allen samen wat voor iedereen gemeenschappelijk nuttig is voor zichzelf zoeken. **Daaruit volgt dat mensen die geleid door de rede uit zijn op wat voor zichzelf nuttig is niets voor zichzelf nastreven dat zij niet voor de andere mensen zouden begeren en dus dat die mensen rechtvaardig, getrouw en eerlijk zijn.** Dat zijn dan die voorschriften van de rede, die ik mij had voorgenomen hier in het kort aan te tonen, alvorens ik die op een meer uitvoerige manier begin te bewijzen; en dat heb ik om deze reden gedaan, namelijk om daardoor de aandacht te krijgen van degenen die geloven dat het beginsel, te weten dat eenieder ertoe gehouden is om zijn eigen nut te zoeken, de grondslag van gewetenloosheid is en niet van daadkracht en gewetensvolheid... (vert. Karel D'huyvetters).

Begeerte en rede

Het is niet gemakkelijk. Enerzijds zijn we bezig te volharden, anderzijds doen we dingen die ongezond zijn. Dat zie je bij voorbeeld aan verslaving: dat is in het algemeen geen bewuste keus. Een jongetje van 12 zal de vraag van *wat wil je later worden* niet beantwoorden met *verslaafd*. Mensen weten dat het niet goed voor ze is maar ze kunnen er niet mee stoppen er is dus iets dat maakt dat we niet volgens de voorschriften van de rede handelen.

Op zich is het genot niet alleen slecht, het is ook een aanjager van de natuur om je in stand te houden. Maar toch laten we ons vaak door de belofte van onmiddellijk genot een kant op leiden die ons niet helpt om in het bestaan te volharden en in die zin lijnrecht tegen ons eigenbelang ingaat.

In *Ethica*, Vierde Deel, samenvatting zegt Spinoza:

Hoofdstuk II De begeerten die zodanig uit onze aard voortvloeien dat alleen reeds uit deze kunnen worden verklaard zijn die, welke betrekking hebben op de Geest voor zover die wordt opgevat als bestaande uit adequate voorstellingen. De overige begeerten hebben daarentegen slechts betrekking op de geest voor zover deze de dingen inadequaat begrijpt, en hun kracht en groei worden niet bepaald door de menselijke macht alleen maar ook door de macht van de dingen buiten ons.

Daarom worden de eersten terecht handelingen machteloosheid en gebrekkige kennis

genoemd, de laatste lijdingen, gene wijzen op onze eigen kracht, deze daarentegen op onze machteloosheid en gebrekkige kennis.

Hoofdstuk III Onze handelingen, d.w.z. die begeerten, die door 's mensen macht of Rede Worden bepaald, zijn altijd goed; de overige Begeerten kunnen zowel goed als kwaad zijn.

Hoofdstuk IV In het leven is het dus in de eerste plaats van belang het verstand of de Rede zoveel mogelijk te vervolmaken en in dit ene bestaat 's mensen hoogste gelukzaligheid. Immers zaligheid is niets anders dan de zielsrust zelve die uit de intuïtieve kennis van God voortspuit, terwijl het verstand vervolmaken niets anders wil zeggen dan God, Gods attributen en de handelingen die met noodwendigheid uit zijn wezen volgen, begrijpen. Zodat het einddoel van de mens, de door de Rede wordt geleid, d.w.z. zijn hoogste begeerte waarnaar hij alle overige tracht te richten, dit is: zichzelf en alle dingen die onder zijn bevattingsvermogen kunnen vallen adequaat te begrijpen.

Genot is eigenlijk ook begeerte. Begeerte is de essentie van de mens want begeerte is de geest die zich van zijn conatus bewust is. De begeerte kan ofwel voortkomen uit de mens zelf of uit iets externs. En je bent kwetsbaar omdat je de begeerten niet begrijpt en daardoor ten slachtoffer valt aan de dingen buiten ons. De eerste worden, zegt Spinoza, handelingen genoemd, de laatste lijdingen.

Hoe moeten we dit begrijpen? Wanneer komt de begeerte uit je wezen voort en wanneer extern? B.v. eten als we honger hebben maar als we te veel eten, omdat de kok het zo verleidelijk gemaakt heeft, is schadelijk.

Natuurrecht en conatus

Ook in het *Theologisch Politiek Traktaat* vind je weer verwijzing naar de conatus: hoofdstuk 16 begint met te vertellen wat natuurrecht is.

Natuurrecht is volgens Spinoza dat wat de natuur toestaat. Alles wat kan. Het idee van conatus is een macht van God, in ieder ding werkzaam. Die macht staat bij Spinoza dan ook gelijk aan een recht. Natuurrecht betekende in de traditie iets heel anders. Het was daar een soort ethiek die in de natuur ligt. Een boven de natuur gestelde standaard van goed en kwaad.

Bij Spinoza is het recht van de natuur: dat wat de natuur toestaat. De natuur verbiedt ook bepaalde dingen, namelijk dingen die niet voldoen aan natuurwetten.

Conatus als sleutelbegrip voor zeven deuren

In de *Ethica* is de conatus een sleutelbegrip is voor Spinoza. Het is een sleutel die 7 deuren tegelijk opent, namelijk naar de

1. Metafysica – de conatus zegt iets over de aard van de werkelijkheid. Zij zegt iets over God en de natuur.
2. Fysica – de conatus is, ook al bij Descartes, het beginsel van behoud van beweging. Zie ook de Toegift tot Hulpstelling (Lemma) 3 dat volgt na *Ethica* 2, stelling 13, het zogeheten fysische intermezzo, waarin gesteld wordt *'dat een in beweging verkerend lichaam zolang blijft bewegen, tot het door een ander lichaam tot rust wordt gebracht en dat een zich in rust bevindend lichaam zolang in rust blijft tot het door een ander in beweging wordt gebracht.'* Met andere woorden: er is beweging tenzij door externe kracht belemmerd. De wet van de traagheid van de massa.
3. Biologie – de conatus wordt al van oudsher beschouwd als het streven van levende wezens om te blijven voortbestaan. Evolutietheorie.
4. Antropologisch – het denken over de mens; de mens is onderdeel van de natuur en als zodanig streeft hij om zijn bestaan te volharden en als hij zich daar bewust van is dan is dat de begeerte.

5. Psychologie – als onze conatus versterkt wordt, worden we blij. En als onze conatus minder wordt dan worden we droef. De drie basisemoties volgens Spinoza zijn Begeerte, Blijheid, Droefheid. Alle andere emoties leidt Spinoza daarvan af.
6. Ethiek – De deugd, hetgeen dat goed is voor ons (de macht van de mens). Wat goed is voor ons is datgene dat onze conatus vergroot, via blijheid.
7. Politiek – De conatus maakt duidelijk wat wij nodig hebben om in het bestaan te volharden. Voor onszelf, voor elkaar, en om dat te doen moeten we leven volgens wetten en regels.

Er zijn ook problemen met het begrip conatus.

De afleiding van de stellingen over de conatus zijn bekritiseerd. O.a. door Jonathan Bennett. Hij gaf, in zijn boek *Study of Spinoza's Ethics*, aan dat de afleiding voor de conatus onlogisch en inconsistent is opgebouwd.

Maar ook al klinkt het wat oninvoerbaar om te stellen “de tafel streeft naar zijn voortbestaan”, toch is er bij Spinoza sprake van panpsychisme: alles denkt bij Spinoza.

In E2P13S schrijft hij:

... Want wat wij tot nog toe aangetoond hebben is heel algemeen en heeft niet meer betrekking op mensen dan op de overige individuele zaken, die weliswaar in verschillende mate maar toch allemaal beschikken over een gemoed (=geest)...
(vert. Karel D'huyvetters)

Alle (enkel)dingen (gedefinieerd in fysisch intermezzo in *Ethica 2*) hebben een geest. Niet alleen mensen hebben bewustzijn. Maar hoe complexer het ding is, hoe meer bewustzijn en hoe groter het vermogen tot handelen.

De problemen m.b.t. de conatus zijn dus 1^e er zijn inconsistenties in de afleiding (Bennett), 2^e het gaat tegen onze intuïtie in dat dingen streven.

Henri Krop merkt op: Je kan ook beter zeggen: kracht uitoefenen, dan streven, dat past ook beter bij het Latijnse werkwoord conari, waarvan conatus is afgeleid. Yoram: ja, in streven zit iets teleologisch. Daar is dan ook discussie over. Sommige denken dat Spinoza hier weer terugvalt in die teleologische manier van denken, hetgeen niet met zijn filosofie is te verenigen.

Mirjam Broes: Het gaat Spinoza om de kracht tot handelen. Om het vermogen.

Vanuit de fysica is dat streven alleen de traagheidskracht. Maar bij Spinoza zit er ook de betekenis is van verzet tegen vernietiging. En groei en sterker willen worden.

Spinoza zegt: iets kan alleen door een uitwendige oorzaak worden vernietigd (E3P4), dus niets heeft de destructie in zich. Dus de Thanatos van Freud, een vernietigingsdrang die in de mens zit, is bij Spinoza niet aanwezig. De conatus is een kracht en geen ontkrachting.

Vraag in de zaal: Heeft entropie een relatie met conatus? Margot Brouwer meldt dat ze daar aandacht aan besteedt in haar boek. Entropie is datgene dat de grootste kans heeft om te gebeuren. Het is dus ook een kracht die streeft naar het volgens de natuurwetten meest waarschijnlijke gevolg (in de moderne natuurkunde denkt men in kansen). In het geval van de conatus hebben we het over dingen die bestaan en in hun bestaan volharden. Dat is vergelijkbaar.

Jan Boom: de uitleg van Henri Krop over de conatus als kracht uitoefent sluit goed aan bij de 4 bekende krachten in de natuur waarvan 3 bindend zijn.

Paul Juffermans is het niet eens met de definitie van conatus als het volharden in het bestaan op zich. Want in de *Ethica* staat (E3P6): In suo esse perseverare. In z'n zijn volharden. De conatus is daardoor veel meer op te vatten als een ontplooiingsprincipe dan als een traagheidsprincipe. Het heeft te maken met de verhouding tussen de essentie en de existentie. De volharding in het bestaan veronderstelt de volharding in het bestaan op de wijze van de mens, het paard, de boom enz. Dus volgens de natuur, de essentie van die

modus. Dus het bestaansbehoud is te mager in de definitie van de conatus. De conatus is een veel rijker begrip, waarin die ontplooiing een belangrijke rol speelt. En daar ligt ook de verbinding met Spinoza's ethiek.

Er zit een opbouw in. De Ethica begint met een fysica van de meest simpele dingen, die kunnen een samengesteld individu vormen en dat neemt een steeds grotere complexiteit aan. Er ontstaan dan ook nieuwe eigenschappen. Zij hebben meer mogelijkheden om zich te verzetten tegen destructie, zichzelf te versterken. Ingewikkelde organismen zijn beter in het zich ontwikkelen en het zich beschermen.

Bennett redeneert als volgt: eerst zegt Spinoza dat dingen niet uit zichzelf ophouden te bewegen. Vervolgens maakt Spinoza een sprong naar het verzet tegen alle dingen die het bestaan teniet zou kunnen doen. Er is volgens Bennett een groot verschil tussen jezelf niet vernietigen en het verzetten tegen dingen die jou bedreigen in het bestaan. Bennett vindt dat een niet te volgen stap. Hier laat Spinoza kennelijk stappen weg die wij voor hem moeten invullen. En wat moeten hierbij moeten invullen, volgens Yoram, is dat complexere lichamen tot meer in staat zijn. Daar waar de eenvoudigste lichamen zichzelf slechts niet vernietigen, zijn complexere lichamen op zoek naar manieren om hun bestaan te versterken.

Een tweede, meer voordehand liggend bezwaar tegen de conatus betreft de zin van het leven. Hoe kan het dat mensen zich van het leven beroven als er een conatus is?

Dat moet komen door uitwendige ideeën die invloed hebben op de geest; externe prikkels die maken dat wij een natuur aannemen die met onze eigen natuur in strijd is. Zie daarvoor wat Spinoza schrijft in *Ethica*, deel 4, stelling 20, Opmerking.

In de kleine fysica stelt Spinoza (hulpstelling (postulaat) 3 in E2 na stelling 13) betreffende samengestelde complexe individuen.

De individuen die het menselijk lichaam samenstellen, en bijgevolg het menselijk lichaam zelf, ondergaan de inwerking van zeer veel externe lichamen.
(vert. Karel D'huyvetters)

De gehele natuur is één individu. We zijn dus allemaal onderdeel van één groot lichaam. Vergelijk de Gaia hypothese. We zijn dus fysisch bepaald tot het ondergaan van veel externe invloeden die ons mede bepalen.

Discussie in de zaal:

Margot Brouwer: valt Spinoza hier niet in de naturalistic fallacy van Hume? Hij lijkt af te leiden dat alles goed is omdat het zo is. Het is goed voor een ding om in het bestaan te volharden omdat die conatus er is. Waarom noem je dat goed?

Yoram: Je kunt je afvragen in hoeverre Hume gelijk had met zijn natuurlijke drogreden. Is het daadwerkelijk onmogelijk om aan de hand van de feiten uit te maken wat goed is. Spinoza denkt van niet. Hij stelt dat we logisch kunnen weten dat alles ernaar streeft om in het bestaan te volharden, en dat het daarom vanuit het perspectief van het individuele ding goed is om daar in te slagen,. Vanuit het perspectief van god of het geheel is er geen goed of kwaad, maar voor de individuele bloem is het goed om water te krijgen, zoals het voor de vogel goed is om een wurm te vinden. Want dat helpt hen om in het bestaan te volharden.

Iemand anders in de zaal: je kan je afvragen waar de conatus vandaan komt. Is dat niet in de loop van de evolutie ontstaan? Alles zonder conatus overleeft niet, bestaat niet. En een grondidee voor Spinoza toch: dat het goed is om te bestaan.

Yoram: Spinoza redeneert niet vanuit de evolutietheorie, maar vanuit een positieve kracht of macht, God, waar alle dingen een onderdeel van zijn. God heeft de absolute macht om in het bestaan te volharden. Niets kan God of de Natuur vernietigen (zelfs al vernietigen wij hier op aarde al het leven dan nog hebben wij tegen God of de Natuur niets uitgehaald), die blijft voortbestaan. Die macht van God zit in alle dingen, en geeft alle dingen het streven om in het

bestaan te volharden. Dat is hoe Spinoza het afleidt, niet via Darwin, want daar had hij nog geen idee van.

Paul Juffermans: Ik denk dat de conatus wat de mens betreft niet kan worden gereduceerd tot bestaansbehoud, want dat geldt voor alle dingen in de natuur. Maar conatus betekent: bestaansbehoud als een mens. Niet als een mens maar als jouzelf als mens. De mens heeft een bepaalde natuur, een essentie die verschilt van die van andere dingen. Waar het de mens betreft gaat het om de ontplooiing van het bestaan. Van jezelf als mens. En daarom is de vraag heel belangrijk: wat is dan volgens Spinoza die mens? Dat legt hij uit in het tweede deel. Daar gaat het over de geest. En daarom moet je er niet alleen het eerste maar ook het tweede deel bij betrekken. Want het tweede deel bevat een antropologie en een kenleer. Dat is allemaal belangrijk om het conatusbegrip enige context te geven.

Yoram: Dat kan niet kloppen, want de conatus geldt voor alle dingen, en niet alleen de mens. Alles streeft ernaar in het bestaan te volharden, ook een steen, ook een computer, ook een planeet. Enzovoorts.

Henri Krop: maar lost dat het probleem van de naturalistic fallacy op? Je kan het naar mijn mening oplossen door te kijken naar de emotietheorie van Spinoza. Hoe ontstaat het begrip *goed* bij Spinoza? Hoe ontstaat het begrip van een goed leven? Wij streven naar genot en genot leert ons wat goed is voor ons. Hij lost de naturalistic fallacy op doordat wij ons bewust worden van blijdschap en droefheid en doordat wij dan ideeën krijgen om ons te verbeteren.

Yoram: Ja, maar tegelijkertijd kan het streven naar genot op de korte termijn ons veel pijn opleveren op de lange termijn. In die gevallen zou Spinoza niet zeggen dat genot goed is voor ons. Zie bijvoorbeeld *Ethica* 4, Stelling 43: "*Aangename prikkeling kan een teveel hebben en een kwaad zijn. (...)*" Het gaat dus uiteindelijk niet om genot of pijn, maar om het je kunnen handhaven in het bestaan. In de *TTP* 20 zegt Spinoza het zo: "*Het is wel waar dat overheden het recht hebben allen die het niet in alles volstrekt met hen eens zijn, als vijanden te beschouwen, maar wij willen nu niet over hun recht speken, doch over dat wat praktisch nuttig is.*" Het (natuur)recht waarvan we al gezien hebben dat het gelijkstaat aan de conatus (het streven om in het bestaan te volharden) brengt ons niet altijd naar de gewenste uitkomst: dat we ook daadwerkelijk in het bestaan kunnen volharden.

Slotdiscussie

Enkele van de opmerkingen die in de slotdiscussie gemaakt worden:

Conatus en eeuwigheid

Vraag: Er is ook een mystieke dimensie aan de conatus. De conatus is niet aan tijdsduur gekoppeld. Introduceert Spinoza een vorm van onsterfelijkheid?

Yoram citeert E5P23:

Het menselijk gemoed (=de geest) kan niet absoluut vernietigd worden met het lichaam, maar er blijft iets van over dat eeuwig is.
(vert. Karel D'huyvetters)

En E5P22

Desondanks is er in God een idee dat de essentie van dit en dat menselijk lichaam uitdrukt onder een aspect van eeuwigheid.

Bewijs: God is niet enkel de oorzaak van de existentie van dit en dat menselijk lichaam, maar tevens van zijn essentie (volgens E1P25), die daarom noodzakelijk moet geconcipieerd worden middels de essentie van God zelf (volgens E1Ax4), en dat met een eeuwige noodzakelijkheid (volgens E1P16), en dat concept moet noodzakelijkerwijs in God zijn (volgens E2P3), q.e.d.
(vert. Karel D'huyvetters)

Het streven om in het bestaan te volharden kent geen einde.

Henri: in bijvoorbeeld het begrip *Yoram Stein* is niet begrepen dat jij 80 of 90 jaar gaat worden. Alleen het begrip/de idee/de essentie blijft bestaan. Dat heeft met eeuwigheid te maken en niet met onsterfelijkheid.

Vrijheid

Vraag: Waarom is vrijheid niet genoemd?

Yoram: dat is een terechte opmerking. Voor Spinoza is het begrip vrijheid essentieel. Spinoza's belangrijkste filosofische strategie is om begrippen die traditioneel gezien een andere betekenis hadden dezelfde betekenis te geven. We zien dat bijvoorbeeld bij God en natuur, maar ook bij Recht en Macht die bij Spinoza ook de betekenis krijgen van Vrijheid en Deugd zorgen voor een nieuwe kijk op de wereld waar wij in leven. Het denkkader wordt helemaal opnieuw gedefinieerd.

(Conceptverslag gecontroleerd en aangevuld door Yoram Stein)

Dick de Vos- Natuurwandeling

Zomercursus, Vereniging het Spinozahuis 22-25 juli 2024

23 juli 2024, middag

Dick Vos en Marijke Zoetelief lieten ons op een speelse en creatieve manier kennismaken met de natuur rond de Ernst Sillem Hoeve.

Henri Atlan - Film: Life as it goes. A conversation with Henri Atlan.

Zomercursus, Vereniging het Spinozahuis 22-25 juli 2024

23 juli 2024, avond

Inleiding door Henri Krop

Henri Atlan¹⁸ (1931) studeerde medicijnen en biofysica. Hij werd in een Joodse familie geboren in Algerije. Hij specialiseerde zich in cybernetica en informatietheorie en paste die kennis toe op de biologie. Met name op zelforganisatie bij (levende) organismen.

Voor Atlan is de filosofie van Spinoza een belangrijke inspiratiebron. Hij leerde Spinoza kennen via Gilles Deleuze. In 2018 schreef hij een tweedelig boek waar zijn inspiratie door Spinoza aan de orde komt: *De sparks of randomness deel 1 en 2*. Voor Atlan is Spinoza de denker bij uitstek.¹⁹

De film

In de film²⁰ *Life as it goes. A conversation with Henri Atlan* legt hij uit dat de kosmos zich ontvouwt volgens een immanent plan. De natuur vertoont zelforganisatie. Dit komt overeen met hoe Deleuze de natuur beschouwde.

Zelforganisatie

De zelforganisatie vindt plaats zonder denken of externe sturing. Het is puur mechanisch. Er is ook geen principiële verschil tussen dode of levende natuur. Het is een gradueel verschil. Systemen ontwikkelen complexe structuren en patronen uit eenvoudige interacties tussen hun onderdelen. Zelforganisatie impliceert een zekere mate van autonomie, waarbij systemen in staat zijn om hun eigen structuur en gedrag te vormen zonder externe invloeden.

Atlan benadrukt dat zelforganisatie een fundamenteel principe is in de biologie, dat helpt om de complexiteit en dynamiek van levende systemen te begrijpen. Dat geldt ook voor de overgang van niet-levende naar levende systemen en voor de wijze waarop bewustzijn ontstaat uit biologische processen.

Emergentie

In de complexe structuren ontstaan nieuwe eigenschappen. Hij spreekt over emergentie: de eigenschappen van het geheel zijn niet simpelweg het resultaat van de individuele onderdelen, maar ze komen voort uit hun onderlinge interacties.

Informatie

Informatie speelt een cruciale rol in zelforganisatie; systemen verwerken en gebruiken informatie om zich aan te passen en te evolveren. Atlan benadrukt hoe cellen en organismen informatie uitwisselen en verwerken om te reageren op hun omgeving. Dit communicatieproces is essentieel voor de coördinatie van functies en de ontwikkeling van organismen.

Mystiek

Atlan experimenteerde ook met mystieke ervaringen die LSD kunnen geven. Hij vergelijkt die met het besef van eeuwigheid zoals Spinoza beschrijft in deel 5 van de *Ethica*.

---

¹⁸ https://omni.wikiwand.com/fr/articles/Henri_Atlan

¹⁹ Oorspronkelijk frans: Henri Atlan (préf. [Pierre Macherey](#)), *Cours de philosophie biologique et cognitiviste : Spinoza et la biologie actuelle*, Paris, [Odile Jacob](#), 2018, 640 p. ([ISBN 978-2-7381-4349-5](#)).

²⁰ <https://vimeo.com/ondemand/henriatlaneng>

Vrije wil

Wetenschap onderbouwt het niet bestaan van een vrije wil. Hij verwijst naar de proeven van Libbit waarbij blijkt dat een hersensignaal om een vinger te bewegen gegeven wordt voordat de persoon zich daarvan bewust is.

Relatie wetenschap en filosofie

Atlan besteedt ook aandacht aan de relatie tussen wetenschap en filosofie. Deze disciplines vullen elkaar aan. Hij pleit voor een interdisciplinair perspectief dat zowel empirische als filosofische inzichten omvat. Hij bekritiseert de wetenschapsfilosofie van Popper. Popper is te absoluut in zijn onderscheid tussen wetenschap en pseudo-wetenschap.

De wetenschap heeft moeite om het gedrag te begrijpen van complexe systemen en fenomenen zoals leven en bewustzijn. Wetenschap kan niet altijd de diepere vragen van betekenis en waarde beantwoorden.

Filosofie kan helpen om de implicaties van wetenschappelijk onderzoek te verkennen en ethische vragen te stellen over de toepassingen van wetenschap.

Atlan pleit voor een holistische benadering die zowel empirische data als theoretische en ethische overwegingen omvat, om een vollediger begrip van complexe onderwerpen te bereiken.

Paul Juffermans- Spinoza's visie op het goede leven

Zomercursus Vereniging het Spinozahuis 21-25 juli 2024

Woensdag 24 juli 2024, ochtend

Opmerking vooraf:

Paul Juffermans heeft zijn volledige lezing op schrift gesteld. Deze lezing is aan de cursisten toegestuurd. De volgende tekst is hiervan een samenvatting. Het wordt ten stelligste aangeraden ook de volledige tekst te lezen omdat in deze samenvatting veel details zijn weggelaten.

Opbouw van de Ethica

Spinoza beschrijft in de Ethica een praktische levenswijze die tot geluk kan leiden.

Het 1e deel, "Over God", beschrijft de metafysica. De oorsprong van alle werkelijkheid ligt in God, of de substantie.

Deel 2, "Over aard en oorsprong van de geest", gaat over antropologie, over de menselijke geest en bevat een leer over kennis en waarheid.

Deel 3, "Over aard en oorsprong van de affecten," gaat over de menselijke passies (affecten, emoties, aandoeningen). Dit betreft een niet-normatieve psychologie. Hij beschouwt de psychologie wetenschappelijk, als een toeschouwer.

Deel 4, "Over de macht van de affecten ofwel de menselijke slavernij". Hier wordt voor het eerst een vorm van normativiteit geïntroduceerd. Ons verlangen gaat uit naar het bereiken van een sterkere natuur. Aan het slot van deel 4 wordt het model van een "vrije mens" geschetst, een ideaal. Het is een mens die zich helemaal door de rede laat leiden.

In deel 5, "Over de macht van het verstand of de menselijke vrijheid" wordt een aantal remedies beschreven met een uiteindelijke integratie van rede en passionaliteit. Dit gebeurt in de eerste 20 stellingen. Daarna komt de *Ethica* tot een afsluiting, waarbij de ethiek uitmondt in het intuïtieve weten, de verstandelijke liefde tot God (Amor Dei Intellectualis) en de gelukzaligheid (beatitudo).

Spinoza's ethiek is dus gefundeerd op een metafysica, antropologie, kenleer en een psychologie. Ze begint als een normatieve ethiek van het praktische leven onder het oogpunt van de tijd, maar overstijgt deze tenslotte in een intuïtieve weten, een contemplatie onder het oogpunt van de eeuwigheid.

De geometrische methode

Waarom begint Spinoza zijn *Ethica* met God? Dat heeft te maken met de geometrische methode die hij gebruikt. Hij gebruikt de genetisch (genese=wording) deductieve (deductie=afleiding) methode. Dat begint met het begrip van de hoogste orde (dat is God) en de rest wordt er van afgeleid. Dus de geometrische orde en de genetisch-deductieve werkwijze van Spinoza dicteert deze volgorde.

In zijn eerdere werken de *Verhandeling over de Verbetering van het Verstand (TIE)* en de *Korte Verhandeling* is hij nog op zoek naar de juiste methode. De *TIE* staat de waarheidsvraag centraal en ontbreken nog de passieleer en de ethiek. De *Korte Verhandeling* begint met God, vervolgens komt de kenleer aan de orde, daarna de menselijke passies en tenslotte de rede en de gelukzaligheid. Maar de geometrische methode ontbreekt nog.

Spinoza moet, zoals hierboven genoemd, beginnen met het ontvouwen van de idee waaruit alles kan worden afgeleid en dat is God, want *alles is in God en niets kan zonder God zijn of begrepen worden*. (stelling 15 van deel 1) De gods-idee sluit zo alles wat erna komt al in zich; het is de alomvattende idee.

De opmerking van Hegel, namelijk dat Spinoza's God als uit het pistool geschoten op het toneel verschijnt lijkt hier niet geheel en al zonder grond te zijn. De vraag namelijk hoe wij mensen tot godskennis kunnen komen en welk soort kennis hier in het geding is wordt in deel 1 nog niet

beantwoord, aangezien Spinoza zijn kentheorie pas in deel 2 behandelt. In dat deel onderscheidt Spinoza 3 soorten kennis: de eerste soort, de verbeelding, de tweede soort, de rationele kennis, en de derde soort, het intuïtieve weten.

Het belang van de verbeelding

De verbeelding is het meest primair: ze betreft de directe zintuiglijke ervaring alsmede de herinnering. In deel 1 wordt nagenoeg geen beroep gedaan op de ervaringskennis. De begrippen die worden gebruikt, zoals substantie, attribuut en modus zijn van niet-empirische aard. Ook de bewijzen van het bestaan van God die worden gegeven zijn vrijwel allemaal bewijzen *a priori*, dus bewijzen los van de ervaring. Spinoza geeft ook de voorkeur aan *a priori*-bewijzen boven bewijzen *a posteriori* (uitgaande van de ervaring), aangezien immers de substantie in zichzelf is en door zichzelf begrepen moet worden en niet door iets anders.

Nu kan men zich de vraag stellen of een ethiek zonder een beroep op de ervaring mogelijk is. Moet elke ethiek als levenswijze niet zijn startpunt vinden in de levenservaring? Trouwens Spinoza zelf doet ook herhaaldelijk een beroep op de ervaring: *Nadat de ervaring mij geleerd heeft..* zo begint de eerste zin uit de *Verhandeling over de verbetering van het verstand*. Kennelijk heeft de ervaring een onmisbare rol bij de ontvouwing van een ethiek.

Die ervaring, in de *Ethica*, komt voor het eerst ter sprake in deel 2, waar Spinoza zijn kenleer ontvouwt, namelijk bij de bespreking van de verbeelding, de eerste soort kennis, die alle zintuiglijke waarneming, de herinnering en de taal omvat. Deze kennissoort kan men typeren als de kenbiotoop waarin onze geest als het ware dagelijks ademhaalt.

Maar er moet een beroep worden gedaan op 'hogere' vormen van kennis om de ervaringskennis te kunnen begrijpen. Maar deze 'hogere' vormen van kennis kunnen tegelijk niet zonder de ervaring worden ontwikkeld. Uit de eerste soort kennis, de verbeelding, ontstaat de tweede soort, de rationele kennis, en vervolgens uit deze tweede soort weer de derde soort, het intuïtieve weten. De overgang van de ene soort naar de andere soort vooronderstelt een sprong: ze vindt niet automatisch plaats.

Het is overigens opmerkelijk dat Spinoza in deel 2 de meeste stellingen wijdt aan de verbeelding (17 tegen 8 aan de rationele kennis en slechts 3 aan het intuïtieve weten. Dit duidt op het grote belang dat hij aan de verbeelding toekent. Nogal eens is de verbeelding door commentatoren van Spinoza als iets negatiefs afgeschilderd, iets wat plaats zou moeten maken voor de 'hogere' soorten kennis, de rationele kennis en het intuïtieve weten. Ik denk dat hier sprake is van een grondig misverstand. Immers: de verbeelding kan niet worden geëlimineerd: we blijven gedurende ons hele leven wezens die verbeelden, die ervaringen opdoen en herinneringen hebben met de ermee verbonden emoties.

Vaak is Spinoza als een rationalist afgeschilderd, maar ik denk dat deze beschouwingwijze eenzijdig is. Ik zou hem willen typeren als een empirisch rationalist. In zijn denken zijn rede en ervaring steeds op elkaar betrokken.

Spinoza noemt de verbeelding een deugd (*virtus*), een macht (*potentia*). Hij doelt dan op een rijk en pluriform verbeeldingsveld, waarbij de mens aan velerlei dingen tegelijk kan denken. We kunnen ook spreken van een open verbeeldingsveld. Sterke emoties echter hebben de neiging ons denken te fixeren op bepaalde objecten en zo ons verbeeldingsveld te verarmen. Spinoza gebruikt dan herhaaldelijk de uitdrukking: *wij kunnen aan niets anders meer denken*.

Voorbeelden daarvan treft men aan in de aanhef van de *Verhandeling over de verbetering van het verstand*: door een mateloos streven naar zinnelijk genot, rijkdom en eer wordt onze geest ontredderd, buiten werking gesteld, verward, afgestompt en teneer gedrukt.

Kortom: de verbeelding is een ambivalent verschijnsel: enerzijds onmisbaar en een kracht, anderzijds een bron van vele dwalingen en vooroordelen.

Terwijl Spinoza in zijn *Ethica* de deductieve weg blijft volgen opent hij tegelijk een inductieve weg, waarbij hij, beginnend bij de levenservaring en de emoties, een richting aanwijst naar het verwerven van de andere soorten kennis.

Hoe ziet deze weg eruit?

Ze verloopt via een kennis van de menselijke emoties. Deze emoties zijn geworteld in een grondprincipe: dat van de *conatus*, het streven om in z'n zijn (*in suo esse*) te volharden. Deze *conatus* vormt in Spinoza's denken een sleutelbegrip: ze is een verbindingsschakel tussen de eerste twee delen en de drie laatste delen van de *Ethica*. De *conatus* is een dynamisch principe, niet een traagheidsbeginsel. Alle dingen, inclusief de mens, tenderen ernaar zich in het bestaan te ontplooiën overeenkomstig hun eigen specifieke natuur.

Men kan zich de vraag stellen waarom Spinoza in deel 3 van zijn *Ethica* zo'n uitgebreide passieeler heeft ontwikkeld en wat het belang ervan is voor zijn ethiek. Het antwoord op deze vraag luidt dat passies niet alleen belangrijke natuurlijke krachten zijn in het menselijk individu en in menselijke relaties, maar ook dat zij vaak hindernissen zijn die het verwerven van een bestendig geluk in de weg staan.²¹

De kracht van de rede en de vrije mens

Ik wil nu nog het een en ander opmerken over deel 4.

In dit deel verlaat de Spinoza zijn metapositie als objectieve toeschouwer die de emotionele huishouding van de mens van buitenaf analyseert en observeert. De rede begint als een eigen kracht te interveniëren in het passionele krachtenspel. Zo ontstaat een tweestrijd in de mens die het betere ziet en prijst, maar het slechtere najaagt. In de *Verhandeling over de verbetering van het verstand* wordt de rede aangeduid als een aangeboren kracht (*vi nativa*) van het verstand. Dit vermogen tot reflectie is in iedere mens gegeven.

Echter: de kracht van de rede is aanvankelijk klein en weinig opgewassen tegen de macht van de passies. Maar uiteindelijk is de rede is een leidend beginsel, in de termen van de antieke filosofie: *logistikon*. Bij Plato wordt de rede vergeleken met een wagenmenner die sturend optreedt met betrekking tot de passies.

Het vierde deel bevat een soort interim-moraal. De mens bevindt zich daarbij in een tussenstaat tussen het imaginair complex uit deel 3 en de vrije mens (*homo liber*) aan het eind van deel 4 en de wijze (*sapiens*) uit deel 5. In deel 4 wordt onderzocht welke passies, zoals beschreven in deel 3, nuttig zijn voor de mens en diens *conatus* versterken en welke schadelijk zijn en de *conatus* verzwakken.

Spinoza hanteert twee criteria om uit te maken welke passies nuttig en welke schadelijk zijn voor het individu en de samenleving, namelijk: 1 het welbevinden van het individu en 2 de eendracht in de samenleving. Op grond van deze twee criteria worden alle in deel 3 beschreven passies geëvalueerd in de zin van nuttig of schadelijk, goed of slecht.

Waar staan we aan het eind van hoofdstuk 4? Alle in deel 3 behandelde passies zijn beoordeeld aan de hand van de voorschriften van de rede als goed of slecht, nuttig of schadelijk. Er is een spanningsveld geopend tussen passionaliteit en redelijke normativiteit. Dit spanningsveld speelt zowel in het individu als in de maatschappij. Aan het slot van deel 4 wordt een ideaalmodel gepresenteerd van de vrije mens (*homo liber*), d.w.z. de mens die zich enkel door de rede laat leiden. De mens in deel 4 bevindt zich in een soort interimstaat tussen de passionele mens van deel 3 en de wijze van deel 5.²²

Bevrijding uit de fixaties en blokkades van het passionele leven

Nu over deel 5. De titel luidt: *Over de macht van het verstand ofwel de menselijke vrijheid*. De menselijke vrijheid speelt hier dus een cruciale rol. Maar hoe kan Spinoza's determinisme worden verenigd met zijn opvatting over menselijke vrijheid? We weten uit stelling 48 en 49 van deel 2 dat Spinoza de idee van een autonome vrije wil in de mens verwerpt. De idee dat er in de mens een autonome wilsinstantie zou zijn die niet is veroorzaakt is in strijd met Spinoza's universele determinisme en rationalisme. Daarmee wordt elke ethiek die uitgaat van een autonome vrije wil

---

²¹ JM: In de uitgebreide tekst vermeldt Paul een aantal kenmerken van de passieeler uit deel 3.

²² JM: deze samenvatting van deel 4 is hier erg bekort en wordt in de tekst van Paul uitgebreid beschreven

verworpen. En in de voorrede van deel 5 bekritiseert Spinoza de Stoa en Descartes die uitgaan van een vrije wil.

Hoe moet dit dan wel worden begrepen? Volgens Spinoza moet het vrijheidsprobleem worden begrepen in termen van kennis en macht. Het is daarbij van belang dat de mens zijn natuurlijke macht niet overschat maar ook niet onderschat. De vraag is hoe de mens geleidelijk aan zijn kennis en macht kan vergroten door het instellen van een nieuwe verhouding tussen verbeelding en verstand, tussen passionaliteit en redelijkheid. Met andere woorden: hoe kan de mens zijn eigen interne macht tot begrijpen inzetten voor een inzichtelijke regulering van zijn passionele leven?

Hoe we, met de middelen uit deel 4, door integratie van verbeelding en verstand, dichter bij dat doel kunnen komen wordt uiteengezet in de eerste 20 stellingen van deel 5.

De beschouwingen daar hebben betrekking op de menselijke geest als idee van het actuele bestaan van het lichaam in de tijd. Het gaat dan om een bevrijdingsproces dat zich voltrekt gedurende het leven in de tijd (*sub specie temporis*). Daarbij worden de voorschriften van de rede, zoals uiteengezet in deel 4, geleidelijk aan opgenomen in het praktische leven. Dit gebeurt door de toepassing van een aantal technieken (*remedia*).

De tweede helft van deel 5, stelling 21-42, biedt een ander perspectief. Het gaat hier niet om een beschouwing onder het oogpunt van de tijd, maar onder het oogpunt van de eeuwigheid (*sub specie aeternitatis*).

Het draaipunt tussen beide delen wordt goed aangegeven aan het slot van de opmerking van stelling 20: *Het is nu tijd om over te gaan tot datgene wat betrekking heeft op de duur van de geest zonder verband met het lichaam.*²³

Maar nu eerst de remedies die besproken worden in het eerste deel in stelling 1-20. Deze remedies hebben tot doel: een geleidelijke bevrijding uit de fixaties en blokkades van het passionele leven.

Als remedies geeft Spinoza:

1 Maak een emotie los van haar object en verbindt deze met andere sterke gedachten. Dus: bevrijdt je uit de fixatie van het passionele object. Met andere woorden: denk aan iets anders. Dit verruimt je perceptieveld.

2 Vorm je heldere en welonderscheiden gedachten over je passie. Reflecteer over de oorzaken van de passie en breng haar tot begrip. Daarmee houdt de passie op een passie te zijn.

3 Het gaat er steeds om een context aan te brengen bij de eigen en andermans passies.

Paul geeft als voorbeeld: Stellen wij de mens voor als een vrij en onafhankelijk wezen die als enige verantwoordelijk is voor zijn daden, dan is onze liefde of haat voor deze persoon het meest intens. Brengen we daarentegen enige historische en biografische context aan, dan is de passies als het ware uitgesmeerd en verdeeld over vele factoren en daardoor minder gefixeerd op die ene persoon. Onze oordelen zijn dan minder rigide en éézijdig, flexibeler en begripvoller. Onze macht om te denken is groter. Immanuel Kant spreekt hier van *erweitertes Denken*, Hannah Arendt van *enlarged mentality*. We kunnen ons gemakkelijker verplaatsen in de situatie en het gedrag van anderen.

Door herhaalde toepassing en navolging van deze leefregels wordt de rede voor ons een soort tweede natuur. Oefening en herhaling spelen hier een grote rol. Ethiek is hier de inoefening van een levenswijze, een vorm van pedagogiek. Hier ligt een verwantschap met de antieke filosofie waarin veelvuldig de ethische vorming wordt vergeleken met het aanleren van een kunst of ambacht,

Spinoza geeft voor het inoefenen 3 voorbeelden:

1 hoe te reageren op situaties waarin je meent dat je onrecht is aangedaan?

2 hoe om te gaan met de risico's van ons leven?

3 hoe om te gaan met ons verlangen naar erkenning en eer?

Er is door de toepassing van de voorschriften van de rede in de vorm van leefregels in ons dagelijks leven sprake van een geleidelijke integratie van verstand en verbeelding door reflectie, premeditatie en oefening.

---

²³ JM: in de tekst van Paul wordt het volgende, over de remedies, aanzienlijk uitgebreider uitgelegd

Ken u zelf leidt tot godskennis

In stelling 11-14 wordt beschreven hoe het netwerk van de rede steeds duurzamer, uitgebreider en onthechter kan worden. Steeds frequenter duikt een 'trein' van rationele beelden op in onze geest door ingesleten associatiepatronen, te vergelijken met het aanleren van een taal. Ons rationele denken wordt een tweede natuur.

Tenslotte tendeert deze zich uitbreidende en verzamelende activiteit van de rede naar een ankerpunt en een centrum als eerste en laatste bron van het begrijpen. Ze tendeert dus naar godskennis. Het Delphische ken u zelf (*gnoseo auton*) leidt tot godskennis, want zonder God kan niets zijn of begrepen worden (stelling 15 van deel 1). Deze adequate godskennis wordt dus op inductieve wijze bereikt vanuit een begrip van de eigen emoties en ervaringen.

Laat ons tot slot nog enkele verschilpunten bespreken tussen het eerste deel (stelling 1-20) en het tweede deel (stelling 21-42). Dit laatste deel vormt eigenlijk de kroon op de gang door de *Ethica*. De verhouding tussen beide delen doet enigszins denken aan de verhouding tussen het actieve leven (*vita activa*) en het contemplatieve leven (*vita contemplativa*). Dit antieke onderscheid keert ook terug in de verhouding tussen het eerste en het tweede deel van deel 5 van de *Ethica*. De ethiek als praktische levenswijze, zoals besproken in de eerste 20 stellingen, is geen doel op zich, maar mondt uit in een vorm van kennis waarin die ethiek haar voltooiing vindt. Deze ethiek is eudemonistisch van aard, d.w.z. zij leidt de mens naar zijn bestemming, de gelukzaligheid (*eudaimonia* of *beatitudo*), die voortvloeit uit de hoogste vorm van kennis, het intuïtieve weten.²⁴

Is Spinoza een radicale verlichter in de trant van Jonathan Israel? Ik zou hem eerder willen typeren als een *donkere* verlichter in de zin van Yirmiyahu Yovel. De benaming *donker* slaat dan op de passionele kant van de mens die door Spinoza sterk wordt benadrukt. Deze passies, verbonden met de verbeelding, zijn krachten die steeds opnieuw in de geschiedenis werkzaam zijn. Spinoza is dan ook geen naïeve vooruitgangsdinker zoals sommige andere verlichtingsdenkers. Dit heeft te maken met de relatie tussen de menselijke natuur en de menselijke geschiedenis, waarbij de eerste een sterke stempel drukt op de laatste.

De *Ethica* van Spinoza kan men in de termen van Nietzsche typeren als een *Fundgrube*, een onuitputtelijke vindplaats van nieuwe inzichten. Zo'n werk kan men telkens opnieuw lezen en interpreteren.

Vragen

De vragen worden uitgesteld naar de sessie van vanavond.

(Conceptverslag gecontroleerd en aangevuld door Paul Juffermans)

---

²⁴ JM: in zijn oorspronkelijke tekst gaat Paul hier meer in detail in op de verschilpunten tussen het eerste en het tweede deel van deel 5

Clare Carlisle - Spinoza's religie

Zomercursus Vereniging het Spinozahuis 21-25 juli 2024

Woensdag 24 juli 2024, middag

Clare Carlisle deelt haar lezing in in drie delen: Het religieuze landschap, Spinoza's concept van religie en de persoonlijke benadering vanuit de *Tractatus de Intellectus Emendatione* (*Verhandeling over de Verbetering van het Verstand*).

1. Het religieuze landschap

Opzet Het religieuze landschap, Spinoza's opvatting van religie, De TIE (ascese en ervaring)

Spinoza leefde in een heel divers religieus landschap: christendom, jodendom, islam, hindoeïsme. Clare noemt m.b.t. het hindoeïsme het boek van een missionaris, Abraham Rogerius, bij de VOC. Hij verdiepte de Indische religie. Dus er was in Nederland ook over het hindoeïsme, enige, kennis in Spinoza's tijd. Het is niet bekend of Spinoza dit boek kende maar hij was zich wel bewust van verschillende religies.

2. Spinoza's concept van religie

Religie werd voor (en ook nog wel in) de 17^e eeuw automatisch geassocieerd met iets goeds: rechtvaardigheid, het goede. Religie was automatisch een deugd, mensen dachten niet anders. Bijvoorbeeld zoals in de boeken van Thomas Aquinas (Clare noemde de "*Summa Theologica*"). Het werd dus niet geassocieerd met een geloof maar als een waarheid, een universele deugd. Religie is dus verbonden met deugd.

Zij verwijst naar het boek van Peter Harrison ("*The territories of science and religion*"). Filosofie was automatisch verbonden met religie. Religie was geobjectiveerd. Maar vanaf de 17^e eeuw werd religie op een andere manier bekeken, namelijk als een gedachtensysteem, een sociale organisatie, een geloof.

Spinoza koppelt religie en filosofie los van elkaar (hij legt dat uit in het Theologisch Politiek Traktaat). In de Ethica definieert hij religie als:

E4P37S1 Al wat wij wensen en doen en waarvan wij zelf oorzaak zijn voorzover wij een voorstelling van God hebben, of voorzover wij God kennen, reken ik tot de Godsdienst (ad religionem refero, vert. van Suchtelen).

En in Spinoza's brief aan Jacob Ostens, brief 43 [3]:

"Wat die man (dat is Lambertus van Velthuysen, wiens brief Jacob Ostens aan Spinoza had doorgestuurd) onder godsdienst verstaat en wat onder bijgeloof dat weet ik niet ..." Hij gelooft uit angst voor de straf i.p.v. voor de God die het hoogste goed is en met een vrij gemoed bemind moet worden. En de beloning van de deugd is de deugd zelf.

En in brief 76 [2]:

Gerechtigheid en naastenliefde vormen immers, zoals ik met Johannes gezegd heb, het enige en volkomen zekere bewijs van het ware katholieke geloof.

3. De Tractatus de Intellectus Emendatione

Clare neemt met ons op een "close reading" door het begin van de *Tractatus de Intellectus Emendatione* (TIE).

In het begin van de TIE vertelt Spinoza dat hij (hij was toen tussen de 28 en 30 jaar) had gemerkt dat alles leeg en onbenullig was ("ijdel en van geen betekenis"). Hij heeft ten langen leste besloten om na te gaan of er iets is dat waarlijk goed is. Er is een nieuw leidend principe nodig.

“Wat doorgaans voor de meeste mensen als het hoogste goed geldt ... rijkdom, eer en lust... leiden de geest zozeer af dat deze niet langer in staat is om over enig ander goed na te denken” (TIE [3] vert. Theo Verbeek).

“De voordelen van eer en rijkdom kan ik zien maar ik begreep ook dat ik gedwongen zou zijn ze niet langer na te jagen als ik ernst wilde maken met iets geheel anders.” “Rijkdom, eer en lust leiden de geest zozeer af dat deze niet langer in staat is om over enig ander goed na te denken”. Dit leidt tot lijden: verlangen, angst, teleurstelling, depressie, verdriet, haat, angst, emotionele agitatie. Uiteindelijk vernietigt het ons. Maar we zijn geneigd het toch te doen, zelf het weten en begrijpen stelt ons niet in staat alle hebzucht, lust en eerzucht uit te bannen.

Om toch gelukkig te worden in dit leven zullen we regels moeten vaststellen. Rijkdom, eer en lust moeten geen doelen op zich zijn. Ze zijn niet altijd slecht. We moeten genoeg geld hebben om eenvoudig van te leven maar niet meer, en we moeten plezier hebben voor zover het voor onze gezondheid nodig is.

Het werd langzamerhand duidelijk wat het ware goed is en ik zag in dat rijkdom, lust en eer slechts obstakels zijn voorzover ze om zichzelf worden nagestreefd en niet als middel voor iets anders (TIE [11]).

Het pad naar het ware goed en de eeuwige waarheid neemt tijd. Maar wat is het ware goed en wat is het hoogste goed?

Aangezien een mens echter beperkte vermogens heeft en daarom niet in staat is om die orde in zijn eigen denken te weerspiegelen, maar elk mens intussen wel een begrip heeft van een menselijke natuur die sterker is dan de zijne (en zich van niets bewust is dat hem zou beletten om een dergelijke natuur te verwerven), heeft hij de neiging om naar middelen om te zien die deze volmaaktheid binnen zijn bereik brengen. Welnu, al wat een middel kan zijn om dat dichterbij te brengen wordt “het ware goed” genoemd; het “hoogste goed” daarentegen is om samen met anderen een dergelijke natuur deelachtig te worden. Wat nu die natuur is zullen we later nog wel aantonen, namelijk dat ze het bewustzijn is van de geest met de ganse natuur. (TIE [13]).

Tot zover de voordracht van Clare Carlisle.

Beantwoording van vragen uit de zaal:

In de brief 76 [2] is sprake van gehoorzamen aan de Goddelijke geboden. Is dat niet een verwijzing naar een persoonlijke God?

Volgens Clare Carlisle hoef je dat niet zo op te vatten. Een persoonlijke God behoort niet tot het gedachtengoed van Spinoza. Gehoorzamen kan je ook als begrip voor de Natuur en de natuurwetten..

Is er een basis voor een religie, gebaseerd op Spinoza?

Clare is voorzichtig om hier ja op te zeggen. Ze vindt het al mooi als mensen met elkaar in gesprek gaan over Spinoza's gedachten (Spinozakringen, zoals de Londense Spinozakring). Het moet, vindt Clare, van de mensen zelf komen, van onderaf (“grassroots”).

Zou je het woord God weg kunnen laten? En wat zou je dan verliezen?

Clare antwoordt dat elk woord een geschiedenis met zich meebrengt. God, maar ook Natuur. God is in elk geval een woord dat mensen herkennen en het heeft een spirituele associatie.

Spinoza bedoelde duidelijk iets anders met het woord God dan een persoonlijke God, zoals in zijn tijd begrijpelijk was. Maar het gaat bij Spinoza, als hij het over God heeft, wel om de grond van ons bestaan. Spinoza geeft ons drie keuzes: God, Natuur of God/Natuur. We kunnen kiezen.

Panel discussie over religie bij Spinoza

Zomerweek Vereniging Het Spinozahuis, 22-25 juli 2024

24 juli 2024 – avond

Panel: Paul Juffermans, Clare Carlisle, Henri Krop, Yoram Stein

Henri Krop zit het panel voor en Yoram Stein geeft een korte inleiding van voorgaande lezingen, met name die van Paul Juffermans, als inleiding op het thema van de avond “Spinoza’s religie”.

Vervolgens beantwoorden de leden van het panel vragen uit de zaal.

Vraag uit de zaal: Paul Juffermans merkte in zijn lezing op: om een ethiek te kunnen hebben, is het nodig om een norm te hebben. Een norm is een doel dat je nastreeft, waar je je op richt. In feite is dat iets teleologisch, een denkwijze waar Spinoza op tegen is. Hoe is die tegenspraak te begrijpen?

Paul Juffermans: Ik maak onderscheid tussen het metafysische niveau van Spinoza’s denken en het ethische niveau. In deel 1 van de *Ethica*, het nawoord bekritiseert Spinoza de teleologische benadering. Dat is op een metafysisch niveau. In deel 3 redeneert de filosoof vanuit een externe positie. Als een toeschouwer, een onderzoeker van de emoties en de begeerten van de mens. In dat deel is er geen normativiteit. In deel 4, in het voorwoord, komt daar verandering in. Hij geeft daar aan wat hij onder goed en slecht verstaat²⁵. Goed heeft betrekking op de sterkere natuur. Dat is een voorlopige teleologische beschouwing op een ethisch niveau niet op een metafysisch niveau. En ik denk inderdaad dat een ethiek niet mogelijk is zonder normativiteit in deze zin. Onze Conatus reikt verder dan de actuele natuur en verder dan dit moment. Het is een voorlopige teleologische structuur op een ethisch niveau. Want als we het 5e deel van de *Ethica* lezen, dan verdwijnt deze teleologische structuur weer. Dan is er bevrijding. Deze vrijheid betekent dat de begrippen goed en slecht niet langer nodig zijn op weg naar de Beatudo. Daarom noemde ik het 4e deel een soort interim ethiek. Interim tussen de gepassioneerde mens van deel 3 en de wijze, bevrijde mens van deel 5. Dit zijn extremen op een schaal. Wij mensen zitten daar ergens tussenin. We zijn niet geheel en al emotie maar we zijn ook geen vrij mens. Want de vrije mens is een model, een ideaal. En dat ideaal zullen we nooit helemaal bereiken in ons leven. Dus we zijn, als menselijke wezens, onderweg. Maar ethiek is geen doel in zichzelf. Het gaat ergens naar toe, zoals beschreven in o.a. de *TIE*, naar de eeuwige vreugde waarover de laatste 20 stellingen in de *Ethica* gaan.

Vraag: Spinoza zegt dat de geest leeft zolang het lichaam leeft. En als het lichaam sterft, sterft ook de geest. Blijdschap is een gevoel en een gevoel kan er alleen zijn als het lichaam leeft. Dus hoe kan er sprake zijn van eeuwige blijdschap?

Paul Juffermans: Spinoza spreekt over geest en lichaam in de laatste 20 stellingen, een moeilijk deel van de *Ethica*. De geest wordt niet opgevat als een idee van het actueel bestaande lichaam. De geest wordt opgevat als de essentie van het lichaam. In feite gaan we dan terug naar de eerste 10 stellingen van deel 2 want daar wordt de geest opgevat als het idee van de essentie van het lichaam. Later, na stelling 8 in deel 2, ontwikkelt Spinoza het concept van de geest als idee van het actueel bestaande lichaam. Het gaat om de twee perspectieven: een concept van de geest in de tijd, sub specie temporis, een begrip van de geest onder het aspect van de eeuwigheid, sub specie aeternitatis. Dit is op ontologisch niveau. Ik denk daarom dat de geest in essentie intellectueel/verstandelijk is. Maar dat betekent niet dat onze geest, die een idee is maar zelf ook ideeën heeft, zich altijd bewust is van onze eeuwigheid. Meestal zal hij zich dat niet bewust zijn. Wat Spinoza in de laatste 20 stellingen doet is, het maken van een onderscheid tussen de verbeelding in de geest, die heel veelomvattend is zoals ik vanochtend uitlegde, en de geest onder het aspect van de eeuwigheid. En voorzover de geest

---

²⁵ Onder ‘goed’ zal ik dus in het vervolg verstaan iets waarvan we zeker weten dat het een middel is om steeds meer het voorbeeld te benaderen van de menselijke natuur dat wij ons voorstellen; onder kwaad echter iets waarvan we zeker weten dat het verhindert dat wij op dat voorbeeld gaan lijken. Vert. Karel D’huyvetters.

adequate ideeën heeft is dat deel van de geest eeuwig. Dat wil zeggen, ideeën niet in de tijd maar buiten de tijd. Want eeuwigheid wordt door Spinoza, in E1D8, gedefinieerd als “zonder relatie tot de tijd”. Tijdloos. De relatie tussen de twee delen van de geest: de *imaginatio*, als het in de tijd verdwijnende deel, en het intellect/verstand als het eeuwige deel, spelen een belangrijke rol.

Yoram Stein: je kan een onderscheid maken tussen verschillende begrippen eeuwigheid. Eeuwigheid in de traditionele zin, de eeuwigheid die voor je ligt als je dood gaat en je gaat naar de hemel, dat is één idee van eeuwigheid. Maar Spinoza's idee van eeuwigheid is niet dat van een eindeloze tijd. Het is uit de tijd stappen. Alsof je naar het moment van nu kijkt dat eeuwig blijft bestaan.

Vraag: Adequate ideeën zijn eeuwig. De wetten van de natuur zijn er eeuwig. Kan je dan zeggen: dus de wetten van de natuur onder adequate, eeuwige ideeën vallen?

Paul Juffermans: Ja. Matheron zegt dat er in je leven een vereeuwiging van ideeën kan plaatsvinden. Je begrip van dingen kan toenemen gedurende je leven. Spinoza heeft een robuust waarheidsconcept. Hij spreekt over eeuwige waarheid. Descartes spreekt daar ook over. Spinoza geeft veel mathematische voorbeelden van adequate ideeën, die dus eeuwig duren. De drie hoeken van een driehoek zijn gelijk aan de som van twee rechte hoeken, dat kan niet onwaar worden. In Spinoza's concept.

Vraag: Is er bij Spinoza sprake van een (filosofische) religie?

Clare Carlisle: Ja, Spinoza geeft een definitie van religie in E4P37S1²⁶.

Maar er is ook een sterke traditie om Spinoza als atheïst te beschouwen. Die beschuldiging begon al met zijn tijdgenoot Lambert Van Veldhuysen. Dit gaat door tot de moderne tijd tot aan Jonathan Israel en Steven Nadler.

Henri Krop: Vraag aan panel: wat is het antwoord op deze traditie waarin Spinoza atheïst genoemd wordt. Of is die traditie niet correct?

Yoram Stein: Verschillende commentatoren focussen op een verschillend perspectief. Je kan de drie vormen uit het proefschrift van Paul Juffermans als zulke invalshoeken beschouwen. Je kan kijken naar uitingen van geloof, waaronder bijgeloof en die aan filosofische criteria toetsen (zoals Spinoza ook doet in de *TTP*), dat is een van de redenen waarom je hem een atheïst kan noemen.

Een andere reden kan zijn: als je uitgaat van de gebruikelijke definitie van Godsdienst, voortkomend uit de religieuze traditie. Als je dat het correcte idee vindt dan is Spinoza een atheïst volgens de algemene opvatting.

Maar je kan ook Spinoza's religie opvatten zoals hij het zelf deed in zijn reactie op Lambert van Veldhuysen. Hij zegt daarin: ik ben geen atheïst. Vervolgens zeiden veel scholars: hij liegt, in feite is hij atheïst maar hij doet het voorkomen van niet.

Als Spinoza zegt: ik heb de juiste religie gevonden, waarbij hij probeert in al zijn werken tot de liefde voor God te komen, en waarbij hij religie ook een weg vindt naar een vreedzame samenleving, dan kan je hem moeilijk een atheïst noemen.

Clare Carlisle: ik schreef *Spinoza's religion* met personen zoals Steven Nadler en Jonathan Israel, die Spinoza een atheïst vinden, in het achterhoofd. Want ik ben het er niet mee eens dat Spinoza een atheïst zou zijn.

Ik begin het boek met te erkennen dat er een dubbelzinnigheid is m.b.t. Spinoza's manier om over God te schrijven. Het is mogelijk om Spinoza te lezen als een atheïst. Veel intelligente mensen hebben dat gedaan. Maar het is ook mogelijk om hem niet als een atheïst te lezen.

Het kan dus allebei. Maar als je hem niet als een atheïst leest dan opent dat dimensies naar zijn filosofie die je anders niet zou opmerken. Dat was mijn startpunt. Ik denk dat Spinoza op zijn eigen

---

²⁶ Al wat wij wensen en doen en waarvan wij zelf oorzaak zijn voorzover wij een voorstelling van God hebben, of voorzover wij God kennen, reken ik tot de Godsdienst.

manier het concept van religie hervormt. Hij heeft iets interessants te zeggen over het concept van religie. Hij definieert religie als de kennis van God. Het is beter om hem op zijn woord te vertrouwen dan te veronderstellen dat hij ons de waarheid niet vertelt.

Eén van de belangrijkste uitspraken in de *Ethica* is voor mij: *Al wat is, is in God en zonder God kan niets zijn noch denkbaar zijn* (E1P15). Mijn uitgangspunt was: neem dat serieus en vraag je af wat dat kan betekenen.

Vraag: Uw boek laat zien dat deze stelling (E1P15) een van de belangrijkste stellingen is in de Ethica. Het werkt de hele Ethica door. Maar wat betekent het om in God te zijn? En wat zijn de consequenties voor mijn gedrag?

Paul Juffermans: Het duidelijkste Antwoord is te vinden in de *Ethica* zelf, in deel 5. Spinoza heeft het daar over *Amor deus intellectualis*. Kennis en begrip van God brengt liefde en geluk. Deze vorm van liefde is eeuwige liefde, die verandert niet in de tijd. Maar het is moeilijk om het te bereiken. Is het een soort energie? Het is in elk geval een andere vorm van vreugde dan dat we in het dagelijks leven ervaren.

Clare Carlisle: Wat betekent het om in God te zijn? Het betekent afhankelijk te zijn van God. We kunnen niet bestaan of begrepen worden zonder God. God is de oorzakelijke afhankelijkheid. Het betekent ook dat we niet los staan van God. We staan niet buiten God. God is een immanente oorzaak, niet iets buiten onszelf. Het geeft aan de ene kant ons verschillend zijn van God aan maar tegelijkertijd onze relatie. Spinoza zegt, als hij over het concept van substantie en modes spreekt, alles wat bestaat is in zichzelf of in iets anders. We verschillen van God want God is in zichzelf, en wij zijn in iets anders. God is substantie, wij zijn modes. We zijn ontologisch verschillend. Aan de andere kant, God is in God en wij zijn in God dus er is ook een soort gelijkheid. Dus zijn in God drukt verschil en gelijkheid uit.

Vraag: Wat zijn de consequenties voor mijn gedrag?

Clare Carlisle: Bij Spinoza gaat het helemaal om het begrijpen van wie je zelf bent en begrijpen wie de andere mensen zijn, andere mensen die ook in God zijn. En dat geldt niet alleen voor jezelf maar ook voor andere mensen.

Yoram Stein: De liefde tot God is het hoogste goed, *summum bonum*. Er zijn veel dingen goed voor ons: goed gezelschap, goed eten, goede wijn en liefde. Dit zijn allemaal bronnen van blijdschap maar niet stabiel, niet voor eeuwig. Door die "goede" dingen kunnen we ook elkaars vijanden worden want er kan b.v. schaarste ontstaan aan voedsel. Zonder de liefde van God is er een reëel gevaar dat de samenleving verdeeld raakt en dat de mensen zich tegen elkaar keren. En dat is waarom religie niet alleen belangrijk is voor het individu maar ook voor de gemeenschap.

Vraag: In het boek van Clare Carlisle wordt God zowel immanent als transcendent genoemd. Hoe kunnen we dat begrijpen?

Clare Carlisle: Ik ben niet de eerste filosoof die zegt dat immanentie en transcendentie geen tegenstrijdigheden zijn maar twee aspecten van de zelfde theologische blik. Het is een traditioneel idee. Want God is fundamenteel verschillend van ons. Er is verschil tussen Gods zijn en ons zijn. Wij zijn eindig en God is eeuwig. Er zijn dus verschillen, dat geeft al aanleiding om te zeggen God is transcendent, God is buiten ons, God is meer dan wij zijn. In een bepaald opzicht is er ook geen verschil, in het opzicht dat er is geen afstand is. De mode is onderdeel van de substantie maar de substantie is veel groter. Dat is asymmetrisch. Tussen twee modes, twee objecten, is er verschil: er is afstand. Maar bij God is het niet zo dat ik hier ben en God ergens anders. Twee dingen die in God zijn: waarvan God de oorzaak is. Als je het zo bekijkt dan kan je God zien als een soort timmerman die een tafel en een stoel maakt. Zo'n soort analogie, dat is deels van wat ik bedoelde door te zeggen dat God zowel immanent als transcendent is. Nadler zegt: Spinoza ontkent een transcendente God. Hij bedoelt dan dat God en de modes gescheiden zijn. En Spinoza ontkent inderdaad een separate God, maar er is geen afstand.

Vraag: Spinoza zegt in een brief aan Oldenburgh²⁷: God is niet transcendent, hij is immanent. Dat is toch duidelijk. Transcendent betekent: buiten je, buiten de natuur, buiten al het fysieke. Spinoza ontkent dat duidelijk. Hoe moeten we dat dan lezen?

Clare Carlisle: in de betreffende brief aan Oldenburgh zegt Spinoza niet dat God transcendent is, God is de immanente oorzaak van alle dingen, niet de transcendente oorzaak. Het is een klein verschil. God veroorzaakt dingen niet buiten God maar in God. Hij zegt niet God is immanent. Immanentie is betrokken op de oorzaak die God is. Een beetje verschillend. Spinoza gaat er van uit dat God zowel immanent als transcendent is en dat zei Thomas van Aquinas ook al.

Vraag: Waarom vervangen we het woord God niet door Natuur? Geeft dat niet een beter begrip van wat we verstaan onder Natuur, Substantie?

Paul Juffermans: denken over God is erg oud in de geschiedenis van de filosofie. Niet alleen bij Spinoza. God stond voor de werkelijkheid of het bestaan, dat was ook in de middeleeuwen al heel gebruikelijk en ook bij Descartes. Spinoza gebruikt dat woord omdat Spinoza ook in een filosofische traditie staat. Hij reageert ook op Descartes om zijn eigen concept van God duidelijk te maken. Hij kan daarom niet simpel het woord natuur gebruiken. Natuurlijk is ook het woord “natuur” een term met geschiedenis. Maar het debat over God is een voortdurend debat in de wereld van de filosofie. En Spinoza is deel van die traditie. En in de *Ethica* herdefinieert hij het begrip God. Het is een 17^e eeuwse tekst die je in z'n eigen context moet begrijpen.

En nog iets met betrekking tot de vorige vraag, over immanentie en transcendentie, is er het verschil tussen substantie en modes. Wij zijn modes en God is de oorzaak van een oneindig aantal modes op oneindig veel manieren, zegt Spinoza: God is *causa sui* en de oorzaak van al de dingen. Hij produceert en wij zijn de consequenties. Onze relatie tot God is een relatie van een eindig wezen tot een oneindige God. Dat is een kwestie van transcendentie in de betekenis dat God iets buiten ons is. Maar tegelijkertijd is het een kwestie van immanentie want God is de immanente oorzaak van eindige wezens. Ik zie, evenals Clare Carlisle, geen tegenstrijd in de termen immanentie en transcendentie in het denken van Spinoza. Nicolaas van Cusanus, een renaissancistische filosoof sprak over *coincidentia oppositorum*, het samenvallen van tegendelen. Dat komt overeen met de visie van Clare.

Vraag voor Clare Carlisle: aan het eind van TIE maakt Spinoza duidelijk dat hij zijn ideeën met het publiek wil delen op een simpele manier. En dan schrijft hij de Ethica. Wat ging er mis?

Clare Carlisle: Spinoza stierf te snel. Ik ben blij met de *Ethica*. Die is echt zo verbazend en belangrijk. Hij wilde er altijd mee door gaan maar stierf te vroeg. De *Ethica* is de echte Spinoza. Andere werken hebben een andere stijl. De *TTP* is polemischer en de *TIE* ook veel persoonlijker. De *Korte Verhandeling* is weer meer een dialoog. Spinoza was erg bezig met het zich afvragen hoe hij moest communiceren.

Vraag: Tussen de Ethica en de TTP is er uiteraard een relatie. Er is veel geschreven over hoe we die relatie kunnen zien. De universele religie die Spinoza definieert in de TTP veronderstelt een persoonlijke God, de filosofische religie in de Ethica doet dat niet. Is deze inconsistentie verklaarbaar?

Yoram Stein: Religie gaat volgens Spinoza over de kennis van God (E1P37). Maar we moeten ons realiseren dat Spinoza verschillende soorten kennis onderscheid (verbeelding, rede, intuïtie). Verbeelding is een belangrijke bron van kennis, zoals Paul ons vanochtend uitvoerig heeft verteld. En, los van de filosofische kennis die ons de verstandelijke kennis van God geeft, vind je in de *TTP* een religie die berust op de eerste soort kennis waarmee we ons de God voorstellen die niet echt bestaat. Het is een beeld van God als een liefhebbende vader, een rechter, een rechtvaardige koning, die alles

---

²⁷ Brief 73: ...dat ik over God en de natuur een mening koester geheel verschillend van die welke de moderne christenen plegen te verdedigen. Mijn stelling is namelijk dat God de immanente, zoals men zegt, en niet de transcendente oorzaak van alle dingen is. Alle dingen zijn in God en bewegen in God, zo verklaar ik met Paulus en wellicht ook met alle antieke filosofen, zij het dan misschien op een andere wijze...

schiep, die ons zijn geboden heeft gegeven, waarvan het belangrijkste gebod is de ander lief te hebben als jezelf, en God boven alles. Deze denkbeeldige religie kan ons helpen verlossing te vinden.

Hoe kan dat? Matheron heeft er over geschreven. Ik denk dat we onze verbeelding kunnen gebruiken om te komen bij religie als een deugd. We kunnen het idee van God gebruiken, of het nu waar is of niet, en er door geïnspireerd worden. Dat is waarom Spinoza niet alleen kritisch is t.o.v. bepaalde types religie waarin vervolging plaatsvindt. Het soort geloof dat zegt dat God ons meer liefheeft dan anderen in plaats van ons te inspireren anderen lief te hebben.

Paul Juffermans: De *TTP* kijkt naar religie. Spinoza zoekt in de *TTP* naar een universele religie, fides catolica, het universele geloof, als een gemeenschappelijke deler tussen verschillende religies. Spinoza benadrukt de praktische aspecten van religie, ethische en politieke aspecten van religies. Religie is een deel van de verbeelding, de imaginatio. Maar binnen de verbeelding spelen ook menselijke zaken, beelden die mensen verbinden, zoals liefdadigheid en rechtvaardigheid, maar ook beelden die mensen scheiden. Hoe kan nu de religieuze verbeelding, die tweeslachtig is want het kan ook aanleiding geven tot bijgeloof, mensen toch samen brengen? De verbeelding heeft twee gezichten. Spinoza zoekt naar het religieuze gezicht van de verbeelding, die mensen samen brengt. Door het beoefenen van liefdadigheid en recht en door vrede te brengen in de samenleving.

Clare Carlisle: Ik ben het daar mee eens. Spinoza gaat er van uit dat de verbeelding altijd een rol speelt. Bijvoorbeeld in het beeld dat Margot gaf over de metafoor van de golven en de oceaan. Zo'n beeld geeft de werkelijkheid niet weer maar het helpt ons een ingewikkelde filosofische boodschap te begrijpen. Voor gewone mensen. De *TTP* vervult die functie en de *Ethica* is voor mensen die er dieper induiken. Maar ook filosofen hebben de verbeelding nodig.

Vraag: Over de verstandelijke liefde van/tot God: wij kunnen God liefhebben maar God, als substantie, heeft geen gevoelens en kan ons niet liefhebben. Hoe zie je dat?

Clare Carlisle: Dat is wel een belangrijk deel van de *Ethica*. Gemeenschappelijk tussen *TTP* en *Ethica*: Spinoza heeft kritiek op de antropomorfe God. Zoals een prins die als je van hem houdt, aardig voor hem bent, een beloning krijgt. God is niet zo. Het is interessant hoe Spinoza die liefde van God benadert: die liefde van God is een participatie van God of een vereniging (union) met God. Hier worstelt hij met taal want enerzijds is liefde een soort geluk maar God kan geen vreugde ondervinden want vreugde is een passie en God is de hoogste perfectie dus kan hij geen passies ondergaan. Maar anderzijds zou Spinoza kunnen zeggen: God is de oorzaak van zijn eigen perfectie. God is de oorzaak van zichzelf. Op een bepaalde manier is Gods zelfbegrip ook oorzaak van zichzelf. Dat zou ook betrekking kunnen hebben op liefde. Op een soortgelijke manier is hij bewust van zijn eigen macht, bestaan en perfectie tegelijkertijd.

Spinoza is zich bewust van het kiezen van woorden en de betekenis. Met liefde van God rekt hij de betekenis van het woord liefde op.

Yoram Stein: Als we een adequaat idee hebben van God dan is dat in feite God die denkt in ons. Dus als wij God liefhebben, dan is dat een adequaat idee en is het net alsof God zichzelf lief heeft. God heeft ons lief omdat wij een deel van God zijn. Dat voelen wij alsof God ons lief heeft.

Vraag: Iets heel anders: schieten we wel iets op met die ideeën van Spinoza? Heeft het sinds de oude Grieken iets beters opgeleverd? Waarom vallen we niet gewoon terug op de oude Griekse religie? De Mythes zaten vol levenswijsheden waar we nog steeds veel aan hebben.

Yoram Stein: Waarom vallen we niet terug op de oude Grieken? Denk je eens in hoe de oude Grieken de betekenis van het leven ervoeren. Ze hadden een tragische visie op het leven. Ze moesten aanvaarden dat het leven zinloos was. Alles was een speelbal van het noodlot. Een harde waarheid. Er waren verschillende Goden maar die hielden zich niet zozeer met de mens bezig. Ze gaven geen antwoord op vragen naar de betekenis van het leven.

Spinoza geeft zo'n antwoord wel. We kunnen onze begeertes veranderen door kennis en begrip. En als dat teveel gevraagd is dan is altijd optie B: de verbeelde religie. En dat kan goed zijn als je OK bent

met een beeld van God als een vergevende vader en als je daardoor geïnspireerd bent en anderen recht doet en ze liefderijk behandelt, geen probleem.

Vraag: Quakers gaan uit van een immanente God in elke persoon. Ze zijn vredelievend, goed en vergevend voor de medemens. Het hoeft niet van God te komen.

Voorzitter Henri Krop besluit de bijeenkomst met de constatering dat de Quakers wellicht een betere optie zijn dan het weer tot leven wekken van de oude Grieken.

Hij dankt de leden van het panel en het publiek voor hun bijdragen aan de discussie.

Mirjam Broes – De diagnose van Spinoza

Zomercursus Vereniging Het Spinozahuis, 2024 22-25 juli 2024

Donderdag 25 juli 2024 – ochtend

Introductie

Ik heb 35 jaar als huisarts gewerkt in een achterstandswijk, nu ben ik niet meer praktiserend, maar nog wel actief als SCEN arts en palliatief arts. Sinds vorig jaar ben ik afgestudeerd als filosoof, op Spinoza. Ik heb Spinoza proberen te vertalen naar de mens in deze tijd. Ik was diep onder de indruk van Spinoza's indrukwekkend en herkenbaar mensbeeld; dit was de mens die ik gedurende vijfendertig jaar vanachter mijn bureau dagelijks ontmoette.

Luisteren

De stethoscoop in de illustratie staat symbool voor luisteren en vertegenwoordigt niet mijn trots op het arts-zijn ;). Spinoza zegt daar immers het volgende over: trots is de blijdschap, samen met de idee van een van onze handelingen waarvan wij ons voorstellen dat anderen haar prijzen.

Het is van groot belang echt naar mensen te luisteren, dat wil zeggen: onbevooroordeeld en vanuit oprechte interesse in alle rust en met alle tijd. Het gaat er om: wat zal ik te horen krijgen, en niet om: wat moet ik zeggen. Als je echt naar een mens luistert leer je zijn verhaal kennen en hem begrijpen, óók zijn pijn. We krijgen als huisarts veel klachten waarvoor het belangrijk is de patiënt te kennen, zijn levensverhaal. Niemand slaat zijn kind zonder reden, niemand is zomaar verslaafd, voor alles is een oorzaak en die is te vinden in het levensverhaal van de mens, als zijnde de krachten die op hem inwerken, al waren het lijnen, vlakken en lichamen. In een achterstandswijk zie je heel veel klachten die te maken hebben met criminaliteit, verslavingen, vluchtelingen etc. Gedurende 35 jaar heb ik zo lief en leed gedeeld met mijn patiënten, dit is de enige manier om de essentie van mijn vak onder woorden te brengen. Het gaat niet over de diagnoses die ik stelde of heb gemist, maar om de betekenis van de klacht voor de patiënt.

Regelgeving en protocollen

Begin 80er jaren vond er een grote verandering plaats: evidence based medicine stak de kop op. Dit doet geen recht aan de context van de patiënt, aan zijn verhaal, je gooit iedereen op een hoop en moet dan een remedie bepalen. Maar tussen zijn en moeten zit nog een wereld van verschil.

Ik ben ook SCEN arts (SCEN = Steun, Consultatie en Euthanasie in Nederland) en ik werd langzamerhand moe van alle regelgeving en protocollen. Een SCEN arts voert een gesprek met de patiënt om te kijken of er sprake is van uitzichtloos lijden is en of er aan alle wettelijke voorwaarden voor euthanasie is voldaan. Ik ervaar armoede in het denken over het levenseinde, waar euthanasie soms wel heel snel in beeld komt. Het idee van de (illusie van) de autonome mens speelt hier een belangrijke rol.

Te weinig aandacht voor de mens

Ik verwonderde mij steeds meer over de armoede in het denken over het levenseinde. De mens voelt het steeds vaker als een behoefte om het eigen levenseinde te regisseren. Paradoxaal genoeg wordt

die wens tot euthanasie vaak ingegeven door de ondraaglijke angst om afhankelijkheid en door ondraaglijke eenzaamheid. Ook voor de naasten is er sprake van ondraaglijk lijden, soms nog erger dan bij de patiënt

Je kan je afvragen waarom we dit willen als samenleving. Ik ervoer armoede in de zorg voor elkaar. Is dit nu waar we naar toe gaan? Euthanasie is vaak een gemakkelijke oplossing.

Palliatieve zorg is een zorgvuldige vorm van zorg, dicht bij de mensen. Het probeert mensen op lichamelijk, psychisch, sociaal, spiritueel gebied bij te staan. Maar in de praktijk verloopt dit vaak anders, al bedoelt iedereen het goed. Behalve op de MRI scan komt de mens komt nauwelijks in beeld. Huisartsen weten, als ze mij bellen, vaak heel weinig te vertellen over de mens, alleen dat hij oplossingen vraagt voor de pijn. Je moet natuurlijk aan pijnbestrijding doen maar een gesprek voeren is essentieel. Aandacht geven is een belangrijker pijnstilling dan men denkt.

Tijdens mijn studie heb ik stage gelopen bij Marc de Smet, in België. Ik leerde luisteren naar de patiënten. Hij kon goed luisteren, liet rustig heel langdurige stiltes vallen die niet oncomfortabel waren. 'Niemand zegt ooit iets voor niets'. Er zit altijd een vraag achter.

Filosofie en Spinoza

Ik voelde tijdens de laatste jaren van mijn huisarts mijn energie weglekken en ben toen filosofie gaan studeren. Ik heb het als een rijkdom ervaren. Bij toeval ben ik bij Spinoza terecht gekomen, ik was onmiddellijk gegrepen. Ik zag nooit eerder zo duidelijk verwoord wat het betekent mens te zijn als bij Spinoza. Naast Spinoza blijft ook Kierkegaard een inspiratiebron voor me.

Spinoza zei:

'Ik heb er altijd zorgvuldig voor gewaakt het menselijk handelen niet te bespotten, niet te betreuren, noch te verwensen, maar te begrijpen.'

Het mooie van Spinoza vind ik dat hij in het doelloze universum, waar ook de mens aan de natuurwetten onderhevig is, zonder een God die naar ons omkijkt, zonder het bestaan van een vrije wil, laat zien hoe de mens toch tot vrijheid en geluk kan komen.

Spinoza heeft het over leven in verbeelding: dat betekent dat je vervreemdt bent van jezelf, dat je niet langer je eigen aard volgt, dat je meegesleurd wordt door de emoties, door de begeertes die in je ontstaan.

We leven met een continue gedachtestroom in de eerste kennissoort: de verbeelding. Daar komen al onze zintuiglijke ervaringen binnen die bij ons emoties teweegbrengen die uiteindelijk blijdschap of droefheid bij ons teweegbrengen, waaruit begeerten zullen ontstaan. Spinoza noemt de begeertes naar roem, rijkdom, zingenot. We worden op sleeptouw genomen door alles wat zich voordoet in je leven en de begeertes die daarbij ontstaan. Dat geeft onrust en maakt het moeilijk bij jezelf te komen, dat wil zeggen jezelf te begrijpen met behulp van de tweede kennissoort, de ratio om zo tot vrijheid te komen je eigen aard te volgen.

Spinoza analyseert: aangezien alle mensen graag populair willen zijn doet men vaak afbreuk van elkaar. Wij branden van verlangen om elkaar er onder te krijgen. De uiteindelijke winnaar is trots op het nadeel dat hij anderen heeft berokkend. Het gaat om scoren, je punt maken. Je ziet dat bijvoorbeeld goed in talkshows.

Zonder op sleeptouw genomen te worden door de emoties die ontstaan door alles wat ons aandoet: de aandoeningen, zouden we beter weten wie we zijn en hoe we gelukkig kunnen worden. Het besef dat wij net als ieder ander aan de natuurwetten onderhevig zijn kan al tot grotere gemoedsrust kunnen leiden omdat we onszelf in de loop van ons leven steeds beter leren begrijpen en met die emoties om leren gaan.

Crisis van ons menszijn

De begeerte is het wezen van de mens, dat wil zeggen het streven van ieder mens naar voortbestaan.

Het grootste vooroordeel van de mens is volgens Spinoza het antropocentrisme, en dit heeft diep wortel geschoten kunnen we constateren. Het leidde tot een crisis van de *mensheid* en van ons *menszijn*. Het kan misschien als de ultieme paradox van onze tijd worden gezien: nog nooit was de mens zo op zichzelf gericht en nog nooit was hij zozeer van zichzelf vervreemd geraakt.

We zijn vervreemd: de verbinding met onszelf is verbroken. Vervreemding is een symptoom van onvrijheid en ontstaat vaak juist bij die mensen die zich autonoom noemen.

Vrijheid betekent niet: bevrijd zijn van determinatie. We blijven bepaald door de natuurwetten. We kunnen de vrijheid opzoeken door zoveel mogelijk onszelf op te zoeken.; niet verstoord door belemmeringen en verleidingen van buitenaf.

Kierkegaard stelt de vraag *wie ben ik, wat wil ik eigenlijk?* Deze is langzamerhand veranderd in *wie moet ik zijn, wat moet ik willen?* Deze verandering heb ik in mijn praktijk zien optreden in de loop der jaren en is de reden van veel vermoeidheidsklachten.

De tijdgeest en de digitale wereld

Er is veel eenzaamheid onder jongeren. Er is sprake van Fear of missing out (FOMO) en het geloof dat anderen meer belangrijk zijn dan jezelf: Belief that Others are More Popular (BOMP). Er zijn te veel mogelijkheden: ver-veel-ing en er is de noodzaak het zelf te moeten maken. Dat leidt tot een epidemie van vermoeidheid, uitputting, burn-out en soms zelfs tot een echte depressie. Mensen voelen zich nergens meer mee verbonden, nergens meer door geraakt. Wat is er aan de hand?

Jongeren weten steeds minder hoe ze contact moeten maken. Ze weten niet meer hoe ze moeten flirten. Ze swipen op hun mobiel en maken contact via Apps. Ze weten niet meer hoe ze gevoelens moeten delen. De Belgische psychiater de Wachter stelt dat er geen plaats is voor ongelukkige gedachten op de social media; het moet alleen maar leuk zijn. Je krijgt het idee dat je de enige bent die worstelt. Maar juist het delen van ongelukkige gedachten geeft een binding. En dit is precies de kracht van het begrijpen in een huisartsenpraktijk.

Ver-veel-ing: we lijden aan te veel mogelijkheden waartussen je verwacht wordt te kiezen en altijd had het beter gekund. Wel of geen kinderen, wel of geen abortus, het regisseren van ons levenseinde; we moeten het zelf maken. Volgens Kierkegaard zijn we vergeten wat het is om mens te zijn.

We spiegelen ons aan de anderen. Spinoza zegt:

Als wij ons voorstellen dat iemand een door ons gehaat voorwerp met blijdschap aandoet, worden wij ook door haat jegens hem aangedaan. Als wij ons daarentegen voorstellen dat hij deze zaak met droefheid aandoet, worden we door liefde jegens hem aangedaan.

Het moderne leven is gezien worden maar de massa representeert niets anders dan jaloezie. Spinoza heeft het over *de onwetende die in de verbeelding leeft*. Er is geen zelf meer als je leeft in de verbeelding. Hij heeft het ook over het grote belang van deugdzaam zijn (niet de Christelijke connotatie).

Naarmate iemand zijn eigenbelang probeert te zoeken, dat wil zeggen naar zelfbehoud streeft, en daartoe beter in staat is, is hij deugdzamer, en omgekeerd, naarmate iemand zijn eigenbelang, dat wil zeggen het zelfbehoud meer verwaarloost is hij onmachtiger.

Dat heeft niets met egoïsme te maken maar uitsluitend met het dicht bij je eigen natuur blijven. Je als een vis in het water voelen.

Spinoza: *Gelukzaligheid is niet de beloning voor de deugd, maar de deugd zelf.*

Het volgen van je eigen aard, dat is de deugd. De blijdschap wijst de weg, zij geeft energie. Het duidt op een overgang naar een grotere volmaaktheid. Droefheid maakt dat we ons minder energiek voelen, daardoor wordt ons vermogen tot handelen kleiner en het vermindert onze draagkracht, hetgeen een kort lontje veroorzaakt.

Over emoties zegt Spinoza: een emotie kan alleen bedwongen worden wanneer het rationele argument tegen die emotie een sterkere emotie wordt. Dat is heel bruikbaar in huisartsenpraktijk. Je kan iemand niet met regels overtuigen, een levenshouding is niet voor te schrijven. De sturing komt vanuit de emoties.

Roem, rijkdom, zingenot, mateloosheid. Deze verleiders zijn allemaal volop aanwezig in ons leven. Gemak dient de mens: e-bikes, kant en klaar maaltijden, bladblazers, flietsbezorgers en schermtijd voor baby's en peuters. Huishoudelijke hulp, belevingen die hun weerga niet kennen en zowel ons lijf als ons leven is maakbaar: cosmetische chirurgie, wensgeneeskunde, second love, stiekeme liefde.

Gemak dient de mens, het gaat hier om onmiddellijke behoeftebevrediging in plaats van te realiseren waar je echt behoefte aan hebt, wat werkelijk voor jou belangrijk is in het leven. De mens die zich louter laat leiden door de begeertes die op zijn pad komen, die niet zijn eigenbelang zoekt verliest de verbinding met zichzelf, hem ontbreekt vreugde.

Deleuze zegt: Het is de theorie van de aandoeningen in zijn geheel die de status van droefheid definieert. Ongeacht of ze gerechtvaardigd zijn representeren ze onze laagste graad van kracht, het moment waarop we het meest gescheiden van onze daadkracht, wanneer we het meest vervreemd zijn, overgeleverd aan de spoken van ons bijgeloof. Uiteindelijk kan men zichzelf niet eens meer ontmoeten.

De depressie epidemie

Veel mensen zijn depressief. 26% van de volwassen bevolking gebruikt anti-depressiva. Trudy Dehue schrijft er over in haar boek *De depressie epidemie*. Zij wijst op de medische benadering van depressie, de impact van maatschappelijke druk, zoals prestatiedruk en individualisering, die zij ziet als een belangrijke factor voor de toename van depressieve klachten. We framen ons ongeluk als depressie. We leven in een tijd van overvloed en zijn moe van het moeten kiezen.

Echter, we zijn niet zo vrij als we denken. Het gaat hier juist om onvrijheid, om opgelegde keuzes die niet uit onszelf voortkomen. We verloren de verbinding tussen onszelf en met de werkelijkheid.

Over de dood

Spinoza stelt: *Een vrij mens denkt in het geheel niet aan de dood, en zijn wijsheid bestaat niet aan het denken aan de dood, maar aan het leven. Hiertoe is alleen een vrij mens in staat die het goede rechtstreeks nastreeft en niet slechts uit angst voor het kwaad.*

En:

- *Een mens streeft vanuit de noodzakelijkheid van zijn natuur tot voortbestaan.*
- *Het menselijk vermogen is echter zeer beperkt en wordt oneindig overtroffen door uitwendige oorzaken.*
- *We zijn een onderdeel van de natuur, wier orde wij gelijkmoedig volgen. We verdragen en accepteren wat ons overkomt en trachten daarin te berusten.*

Hoop en vrees

Spinoza: *De hartstochten hoop en vrees kunnen niet als zodanig goed zijn.*

Maar dat is moeilijk. Je wordt bij ernstige ziekte heen en weer geslingerd tussen hoop en vrees. Het kan tot moeilijke situaties leiden en ook partners uit elkaar drijven omdat ze er verschillend over denken.

Wij streven ernaar onafhankelijker van hoop te worden en vrijer van vrees te zijn zegt Spinoza, maar natuurlijk is dat moeilijk.

Zelfverkozen dood

Spinoza zegt eigenlijk dat suicide een zwakheid is van iemand. Maar kan een zelfverkozen dood toch ook rationeel zijn volgens hem?

Als de omstandigheden zo zijn dat ze eigenlijk alleen nog maar droefheid veroorzaken, dan kan het zijn dat er een klein kwaad nodig is om een groter kwaad te vermijden. Als je weet dat je conatus helemaal verloren gaat en dat je daar niets meer aan kan doen, wanneer je geen enkele vreugde

meer ondervind, dan kan een klein kwaad misschien het grotere kwaad vermijden. Dan kan je euthanasie overwegen. Bijvoorbeeld bij dementie. Je bent dan niet meer jezelf. Je kan je niet meer verwezenlijken. Dan is het dikwijls moeilijker te spreken over een conatus.

Beslissingen rondom het levenseinde

Spinoza kan wel zeggen: niet aan de dood denken, maar wij worden in Nederland opgeroepen om je voor te bereiden op de dood. Er zijn verschillende organisaties die ons oproepen er over te denken, zoals de KNMG die iedereen oproept met zijn huisarts over het levenseinde te spreken.

Waarom ontstond al die aandacht rond euthanasie? In Engeland kijken ze met afgrijzen naar Nederland. Engeland is de bakermat van de palliatieve zorg. In Nederland wisten we in de 80er, 90er jaren niets van palliatieve zorg. Het was een onderontwikkeld gebied. De kennis op het gebied van pijnbestrijding bijvoorbeeld was nihil.

Levenseinde gesprekken

Tegenwoordig worden er levenseinde gesprekken gevoerd. We willen allemaal goede zorg, ook rond het levenseinde. Tijdens die gesprekken dreigt de regelgeving wel erg op de voorgrond te komen. Dat wordt een doel op zich. Er spelen veel onderwerpen een rol bij die besprekingen. Autonomie, controle, garanties, eisen, euthanasie, palliatieve zorg, sedatie, angst. Afspraken met het ziekenhuis (heeft opname nog wel zin?), afspraken over wel of niet reanimatie, beademing en wat als je dementerend raakt?

Ik heb dan ook veel gesprekken over het levenseinde gevoerd, ook op momenten waarop dit nog niet aan de orde was. Allerlei wensen werden besproken, zoals niet te willen lijden, geen medisch zinloze handelingen te willen ondergaan, niet dement te willen worden, niet naar een verpleeghuis te willen, geen pijn te willen lijden, niet afhankelijk te willen worden, niet bedlegerig te geraken etc. Dikwijls uitte men als laatste wens de garantie van mij te krijgen euthanasie te verrichten op momenten zoals boven beschreven. Steevast was mijn -voor de hand liggende antwoord dat ik hun vraag begreep, want wie wil deze ellende wel, wie wil lijden, wie wil zinloos behandeld of dement worden; waarom voelen we ons eigenlijk genoodzaakt deze wensen te adresseren? Bovendien kon ik nog tientallen andere scenario's bedenken en hoe moest daar dan mee omgegaan worden, wat bedoelt men hier eigenlijk? Ik sta open voor de vraag om euthanasie, maar vertelde hen de garantie de euthanasie daadwerkelijk uit te zullen uitvoeren op het door hun gewenste moment niet te kunnen geven. Zo zou ik er bijvoorbeeld niet achter kunnen staan wanneer er volgens mij nog geen sprake is van ondraaglijk lijden, hetgeen een vereiste is voor de toetsingscommissie. Maar ik kon wel een andere garantie geven: dat ik goed voor hem of haar zou zorgen. Het overgrote deel van de patiënten toonde zich dan opgelucht en vertelde me, soms emotioneel, dat ze **dít** eigenlijk bedoelden, ten slotte kende ik hen en hun levensverhaal en had zodoende weet van hun betekeniscontext en had men het vertrouwen dat ik hen zou blijven volgen in hun existentiële lijden. Mijn bureaulade, later in digitale vorm, lag vol met verklaringen, slechts eenmaal heb ik zo'n verklaring op moeten zoeken. Alle andere euthanasieverzoeken verdampten binnen betrokken zorg.²⁸

Een mens moet sterven om dood te gaan. *Maar wij gaan slechts dood en sterven niet meer. Sinds Harvey is sterven moeilijk, dikwijls niet mogelijk. De datum die het begin weergeeft van de nieuwe levensleer, de fysiologie, en van de daarop gegrondveste moderne geneeskunde, is de datum die het begin inluidt van een tijd waarin het, in beginsel onmogelijk zal zijn te sterven. De moderne geneeskunde toont dit door van het sterven niets te weten en slechts het einde van de ziekte te kennen, het vereinden, het eind van de fysiologie. Sterft een patiënt, dan verricht hij het onmogelijke. Hij bewijst een lichaam te bezitten, dat in geen medisch handboek wordt beschreven.* (citaat van J.H. van den Berg, 1963)

De euthanasiewet stelt een aantal zorgvuldigheidseisen:

- Vrijwillig besluit. Maar als je de persoon echt begrijpt blijkt daar een hele wereld achter te liggen. Wil iemand echt euthanasie of is het verlangen naar aandacht of de angst om anderen in hun

---

²⁸ M. Broes, *Ten dode opgeschreven, Filosofische reflecties op de palliatieve zorg*, Bachelor scriptie EUR, 2019.

omgeving tot last te zijn? Achter iedere uiting van autonomie schuilt een wereld van betekenis.

- Uitzichtloos en ondraaglijk lijden. Maar achter het verschijnsel pijn zit vaak een wereld van onbegrepen zijn, vraag naar zingeving, behoefte aan aandacht.
- Geïnformeerd zijn over de situatie en vooruitzichten, zoals pijn en benauwdheid. Het goed geïnformeerd zijn en het bespreken van de angsten werkt ook pijnstillend.
- Geen redelijke andere oplossing. Vaak worden andere oplossingen zoals palliatieve zorg of gewoon aandacht van de omgeving tot het einde over het hoofd gezien of niet goed besproken.
- Raadplegen van een onafhankelijke SCEN arts.

Deze lijst wordt vaak als een checklist gebruikt in plaats van een handleiding voor een gesprek met echt luisteren naar de patiënt. Ik hoor soms wel de term “inkoppertje” van collega’s, hetgeen aangeeft dat er te snel conclusies worden getrokken.

Voltooid leven

Els van Wijngaarden promoveerde op haar onderzoek “Voltooid leven”, gebaseerd op ouderen die hun leven voltooid achten. Zij constateert hier echter een diepe existentiële eenzaamheid die niet wordt herkend en erkent. Waardoor de verbinding met het leven verloren ging; niets (geen enkele aandoening) raakt hen meer. Mensen ervaren geen vreugde meer maar slechts leegte. Ze zien euthanasie als oplossing. Het bleek echter dat voor sommigen van hen na de gehouden twee diepte interviews deze aandacht weer hernieuwde energie geschonken had. Een aantal mensen wist zo hun leven weer nieuw leven in te blazen.

In Houellebecq’s dystopische roman *Mogelijkheid van een eiland* introduceert de schrijver een toekomst waarin mensen worden gekloond om onsterfelijkheid te bereiken. De aarde is inmiddels praktisch onleefbaar geworden en de klonen leven voort, ieder afgezonderd van de ander in een instituut waar de begeerte tot een minimum is verlaagd. Houellebecq legt met dit boek de zere vinger op het mensbeeld van Spinoza, precies daar, waar Spinoza hem ook legde. In de wereld die Houellebecq schetste ging de antropocentrische mens ten onder aan zijn eigen begeerte die werd opgestuwd tot onverzadigbare hoogte. Spinoza heeft dit tot de mogelijkheden gerekend (E. IV st. 15) en precies daarom is zijn mensbeeld van niet te onderschatten belang voor de mens wiens leven zich vooral afspeelt in de verbeelding.

Spinoza geeft uitzicht op blijdschap

Is dat inderdaad onze toekomst? We leven in een tijd leven waarin het menselijk vermogen misschien meer dan ooit overtroffen wordt door uitwendige aandoeningen. Spinoza laat ons zien wat het betekent om mens te zijn en wat ons tot mens maakt. En ondanks alles kan dat een leven van ware blijdschap zijn.

(Conceptverslag gecontroleerd en aangevuld door Mirjam Broes)

Ronald van Raak: Spinoza, de vrijheid en ons ongemak

Zomercursus Vereniging Het Spinozahuis 22-25 juli 2024

Donderdag 25 juli 2024, middag

Ronald van Raak is nu hoogleraar Erasmiaanse waarden aan de Erasmus Universiteit, daarvoor 18 jaar 2e kamerlid voor de SP.

Ronald begint met het peilen van de zaal over het vertrouwen in de huidige regering. Eén persoon blijkt vertrouwen te hebben in dit kabinet. Ronald citeert vervolgens een onderzoek van het SCP waaruit blijkt dat mensen elkaar in het algemeen steeds minder vertrouwen. Wanneer vertrouw je iemand? Als iemand voorspelbaar is, als je weet waar hij voor staat en wat zijn waarden zijn. Waarden zijn dus belangrijk.

Lange tijd was de discussie over waarden taboe. Maar gedeelde waarden bestaan hoe dan ook. De Erasmus Universiteit is een behoorlijk commerciële Universiteit geworden en heeft nu de behoefte om over haar waarden na te denken. Als je die waarden zelf niet definieert dan doen anderen het voor je of dan doet de markt het, dan val je ten slachtoffer aan de commercie. De markt wordt dan tot doel. Vandaar dat Ronald nadenkt over Erasmiaanse waarden

Zijn boek: *Spelen met waarden (Erasmus), betalen met gedachten (Spinoza)*²⁹ gaat hierover.

De banvloek tegen Spinoza was ongehoord hard. Waarom? Hij had kritiek op de gevestigde religie. Er was geen hemel of hel meer en de persoonlijke God werd afgeschaft. Er waren geen priesters, dominees of kerken meer nodig. Dat was bedreigend voor de gevestigde macht.

Er bleek ook geen keuzevrijheid meer te zijn want er is oorzaak en gevolg. Vrijheid is er wel maar in andere zin dan in het huidige taalgebruik. Vrijheid is zoiets als een steen die vrij door de lucht vliegt en ongehinderd zijn eigen baan kan volgen. Mensen kunnen hun eigen ontwikkeling volgen.

Vrijheid is zelf tot besluiten komen wat goed voor je is. En wees je bewust van de ander. Behandel een ander zoals je zelf ook behandeld wil worden. Zo werd Spinoza ook een filosoof van socialisten.

Eind 19^e eeuw werd Spinoza herontdekt in Nederland. Jacob Molenschott (1822-1893) was daarvoor verantwoordelijk. Hij was een materialistische filosoof, een socialist ook. Voor de morele vorming van de mensen moesten ook de materiele omstandigheden goed zijn. Hij schreef: *De kringloop van het leven* (1852, in het Duits). Het geestelijke en het stoffelijke zijn allebei onderdeel van de kringloop. Voedsel hoort daar ook bij. Hij had filosofieën over welk voedsel goed is voor het denken. Aan de eenheid van stof en geest is een verwantschap met Spinoza te ontdekken.

Hij bracht het tot senator in Rome (1876). Hij was zowel een filosofische als een politieke grootheid in Italië. Hij was progressief. Zo hield hij in Rome pleidooien voor het kiesrecht voor vrouwen en tegen het antisemitisme.

Het spinozisme drong ook door tot de arbeidersbeweging. De gedachten van Molenschott werden daar via Domela Nieuwenhuis (1846-1919) populair. De volgende uitspraak werd bekend van Domela Nieuwenhuis: als we geen hemel hebben dan moeten we de aarde maar tot hemel maken.

Ook Multatuli (1820-1887) liet zich door Molenschott inspireren, en door Johannes van Vloten³⁰ (1818-1883), een andere vrijdenker en herontdekker van Spinoza's werk. Multatuli liet zich inspireren

---

²⁹ Ronald van Raak, *Spelen met waarden, betalen met gedachten, Erasmus, Spinoza en dat wat ons bindt* Uitgeverij Boom, Februari 2024, ISBN 978902446445

³⁰ Van Vloten: "Mijn kerk is de maatschappij, en mijne godsdienst vindt hare uitoefening in het leven zelf; geen mijner godsdienstige behoeften die daar niet bevredigd worden kan; op ieder uur en plaats, bij iederen arbeid en ieder genot dat het mij biedt"

door Spinoza om de waarheid te leren kennen. Vooral door de gedachten over blijdschap en liefde die toegang geven tot de waarheid.

Multatuli schreef in een volstrekt andere stijl dan Spinoza. Hij had een hekel aan de abstracte geometrische stijl van Spinoza.

Evenals Jacob Molenschott vond hij dat de materiele basis een voorwaarde was voor goed denken. Hij richtte de Vleespartij op en richtte zich op betere voeding en levensvoorwaarden voor armen. Maar Multatuli besteedde ook aandacht aan de geestelijke ontwikkeling. Een paard levert zijn bijdrage met trekkracht, maar “gy, mens d.i. denkdier, kunt en moet betalen met gedachten”.

Multatuli verkondigde zijn boodschap niet, zoals Spinoza, op rationele manier maar in de vorm van hartstochtelijke verhalen: Spinozistische hartstocht op literaire wijze neergezet.

In zijn boek “Spelen met waarden, betalen met gedachten”, blz. 98-99, wijdt Ronald uit over een verhaal van Multatuli over Sietske, zijn nichtje, met wie Multatuli in de zomer van 1860 samen door de straten van Brussel liep: “Ik wandelde met h  r. Hebt ge verstand van liefhebben? O, antwoord niet te snel! Er zyn er weinig die ’t recht hebben hartelyk ja te zeggen op die vraag. Ze was myn ideaal, myn byde boodschap”. De verwijzing naar Spinoza is duidelijk, de blijde boodschapper van de mondige mens, die “gemoedsrust” kon vinden door wel te doen en blij te zijn, als hoogste vorm van geluk. Hoe we deze staat van “blijheid” en “liefde” zouden kunnen bereiken, was het onderwerp van dit verhaal.

Voor zowel Spinoza als Erasmus is vrijheid van gedachten en het uitten van gedachten een groot goed. Maar het is een vrijheid die je elkaar gunt; je kan het niet opeisen. Opkomen voor je vrijheid kan alleen als je het ook een ander gunt. Het is Spinozistisch om het debat aan te gaan. Juist in de punten van conflict zie je de punten voor overleg.

Er wordt vaak gezegd dat dit een tijd van polarisatie is. Maar dan vergeten we dat het vaak zo geweest is. In Spinoza’s tijd stonden de monarchisten en de republikeinen elkaar naar het leven. We moeten er mee om leren gaan en bedenken eerst te geven en daarna te ontvangen; bij rechten horen ook plichten en er mag geen vrijheid zijn zonder verantwoordelijkheid.

Literatuurlijst zomercursus 2024

Pierre-François Moreau: Spinoza en het spinozisme

J.H. Carp: Het spinozisme als wereldbeschouwing

Spinoza: Verhandeling over de verbetering van het verstand, vertaling Theo Verbeek, Historische Uitgeverij, Groningen, 2002, pp. 1 - 34.

Spinoza: Korte Geschriften, bezorgd door F. Akkerman, H.G. Hubbeling, F. Mignini, M.J. Petry en N. en G. van Suchtelen, Wereldbibliotheek Amsterdam, 1982, Korte Verhandeling, van God, de Mensch en deszelvs Westand, Wereldbibliotheek, Amsterdam, 1982, deel II, pp. 376 e.v..

Spinoza: Ethica, deel 5 (mag in elke vertaling).

Theo Zweerman, m.m.v. Paul Juffermans (red.), Spinoza's Inleiding tot de filosofie, Ethiek als verhuiskunde, met een geleide door Herman de Dijn, Boom, Amsterdam, 2006.

Herman de Dijn: De andere Spinoza, de twee wegen naar het ware geluk, Pelckmans/Klement, Kapellen, 2020.

Clare Carlisle: Spinoza's Religion, A new Reading of the Ethica, Oxford, 2021.

Programma

Programma van de zomercursus 2024 Vereniging het Spinozahuis

22 t/m 25 juli Ernst Sillem Hoeve Den Dolder

Maandag 22 juli

- 10.30 uur Aankomst, inchecken, koffie
- 11.00 uur Welkom, opening
- 11.15 -12.30 uur **Henri Krop**: Introductie. Spinozistische zingeving in historisch perspectief
- 15.00 -17.30 uur **Margot Brouwer**: Over wetenschap, Spinoza en zingeving
- 20.00-22.00 uur **Jan Boom e.a.** vanuit de vereniging: lezing en groepsdiscussie. Over de natuurwetenschappelijke actualiteit van de Ethica.

Dinsdag 23 juli

- 7.30 - 8.30 uur **Rik Verbeek**: yoga- en meditatieles voor geïnteresseerden
- 9.30 -12:30 uur **Yoram Stein**: Over de conatus, metafysica, natuurwetenschap, biologie en ethiek.
- 14:30-16.00 uur **Dick de Vos**: Natuur wandeling. Dick de Vos gidst ons op een filosofisch-biologische wandeling door de levende natuur.
- 20.00-22.00 uur **Film**, Franstalig met Engelse ondertiteling: bioloog **Henri Atlan** spreekt in deze documentaire over de waarde van Spinoza's filosofie voor de hedendaagse biologie.

Woensdag 24 juli (Engelstalig)

- 7.30 - 8.30 uur **Rik Verbeek**: yoga- en meditatieles voor geïnteresseerden
- 9.30- 12.30 uur **Paul Juffermans**: Spinoza's visie op het goede leven.
- 15.00-17.30 uur **Clare Carlisle**: Spinoza's religie.
- 20.00-22.00 uur Paneldiscussie over religie bij Spinoza: Carlisle, Juffermans en Stein olv Henri Krop

Donderdag 25 juli

- 7.30 - 8.30 uur **Rik Verbeek**: yoga- en meditatieles voor geïnteresseerden
- 9.30-12:30 uur **Mirjam Broes**: De diagnose van Spinoza: aan de hand van Spinoza probeer ik een diagnose over de mens en de tijdgeest te stellen vanuit het perspectief als arts.
- 14:30-15:30 uur **Ronald van Raak**: Spinoza, de vrijheid en ons ongemak
- 16.00-17.00 uur Plenaire afsluiting
- 17.00 uur borrel

Informatie over de sprekers

Henri Krop studeerde filosofie en theologie in Leiden, waar hij promoveerde op de wetenschappelijke status van de theologie volgens Johannes Duns Scotus (1265-1308). Tussen 1988 en 2020 was hij docent geschiedenis van de wijsbegeerte aan de Erasmusuniversiteit te Rotterdam. Van 2017 tot 2021 bekleedde hij de leerstoel Spinoza-Studies aan deze universiteit. In 2002 verscheen de eerste druk van zijn geannoteerde vertaling van de *Ethica*, terwijl in 2014 van hem een onderzoek van drie eeuwen Spinoza-receptie, getiteld *Spinoza, een paradoxale icoon van Nederland* werd gepubliceerd. Niet alleen is volgens hem Spinoza de eerste 'moderne filosoof', zoals Hegel schreef, maar ook de laatste der scholastici, doordat hij tegen de tijdgeest in volhield dat de wijsbegeerte ook een levenskunst moet zijn. Juist dit dubbele karakter maakte en maakt hem tot een inspiratiebron voor velen binnen en buiten de universiteit.

Margot Brouwer deed de master *Gravitation and Astroparticle Physics* aan de Universiteit van Amsterdam. Na haar promotie aan de Universiteit van Leiden, waar ze onderzoek verrichtte naar donkere materie en de theorieën van prof. Erik Verlinde testte, vervolgde ze haar carrière als sterrenkundig onderzoeker aan Nederlandse universiteiten. De zoektocht naar het antwoord op de grote vragen van het leven bracht haar niet alleen langs de paden van de wetenschap, maar ook die van de filosofie, met name Spinoza's *Ethica* is voor haar een belangrijke inspiratiebron. In Spinoza's visie vindt ze de verbinding tussen haar wetenschappelijke kennis en haar diepste existentiële vragen, met name zijn concept van God als de universele eenheid van alles wat bestaat. Dit spirituele inzicht opent niet alleen de deur naar filosofische en mystieke perspectieven, maar verenigt ook diverse spirituele tradities zoals het Taoïsme, het Soefisme en de Christelijke mystiek.

Jan Boom, trouw lid van de Vereniging het Spinozahuis, heeft een achtergrond in de fysische chemie en de moleculaire biologie en heeft onderzoek verricht naar de evolutionaire betekenis van het kwantumachtige gedrag van biomembranen. Daarnaast heeft hij zich ingezet voor ecologisch herstel en behoud van de Waddenzee en de Rijnmond, en heeft hij bijgedragen aan duurzame landbouwpraktijken als boer en consultant. Jan zal namens de werkgroep 'bèta' van de Vereniging een lezing en groepsdiscussie begeleiden over de natuurwetenschappelijke actualiteit van de *Ethica*. Daarbij zullen volgende vragen aan de orde komen: Hoe logisch is Spinoza's wijze van redeneren? Bestaat er een 'substantie' als alles omvattend begrip in de natuurkunde van vandaag? Is er een moderne wetenschappelijke vertaling van begrippen als 'natura naturans' en 'conatus'? Hoe verdraagt het ideaal van de vrije mens zich tot een gedetermineerde natuur in het natuurwetenschappelijk denken van vandaag?

Yoram Stein, bestuurslid van de Vereniging, promoveerde in 2019 aan de Universiteit van Leiden op 'Spinoza's theorie van de religie'. Hij geeft al meer dan twintig jaar filosofieles aan het Montessori Lyceum Amsterdam en op tal van andere plekken. Yoram werkte als journalist voor het dagblad *Trouw* en schreef veel artikelen over populair filosofische onderwerpen. Daarnaast publiceerde hij een boek over cannabisverslaving '*Stoppen met blowen*' dat net herdrukt is. Momenteel werkt hij aan een nieuw boek over 'Filosofie en verslaving', waarin de filosofie van Spinoza een belangrijke rol speelt. In zijn praatje zal hij nader ingaan op de conatus bij Spinoza. Dit begrip heeft een centrale rol in Spinoza's filosofie: de conatus is de sleutel waarmee Spinoza de dode en de levende materie en het feitelijke en het normatieve domein aan elkaar weet te koppelen. Hoe belangrijk de conatus ook is, tegelijkertijd is dit sleutelbegrip omgeven met vragen, zoals: moet de conatus begrepen worden als een pre-Newtoniaanse natuurwet, vergelijkbaar met de wet van behoud van energie? Als een pre-darwinistisch biologische overlevingsdrang? Als een restant van het oude Aristotelische, teleologische denken in de filosofie van Spinoza? Of nog weer anders?

Dick de Vos studeerde literatuurwetenschappen en is natuurjournalist, natuurgids en schrijver. Ook geeft hij regelmatig lezingen, cursussen en vogelexcursies. In 2023 verscheen zijn nieuwste boek *Canon van de Nederlandse natuur*. Eerder schreef hij onder andere de *Veldgids Vogelzang, Wat zingt daar* en *Ode aan de nachtegaal*, allen genomineerd voor de Jan Wolkers Prijs in resp. 2017, 2020 en 2021. Dick heeft een brede belangstelling, hij werkte lange tijd als consultant en projectmanager voor verandertrajecten en was ruim tien jaar actief in de lokale politiek, onder meer als gemeenteraadslid in Leiden. Hij is tevens geïnteresseerd in filosofie en in het bijzonder in Spinoza.

Henri Atlan (1931) Born to a Jewish family in French Algeria, Atlan gained degrees in [medicine](#) and biophysics at the University of Paris. Influenced by [Heinz von Foerster](#), Atlan became interested in applying [cybernetics](#) and [information theory](#) to living organisms and went to the [Weizmann Institute](#) in [Rehovot](#) to work under the biophysicist [Aharon Katchalsky](#). In 1972 he returned to Paris. In that year his work on information theory and [self-organising systems](#), entitled *L'organisation biologique et la théorie de l'information*, received a wide readership. In this book he proposed the principle of "[complexity](#) from [noise](#)" (*Le principe de complexité par le bruit*), concept taken up in his following book *Entre le cristal et la fumée* (1979) and development of 1960 Von Foerster's notion of "order from noise". In Paris he then taught biophysics at the [Hôtel-Dieu](#) and later at the [Hebrew University of Jerusalem](#)'s [Hadassah Medical Center](#). (Bron: Wikipedia).

Paul Juffermans is arts-filosoof. Na 15 jaar werkzaam te zijn geweest in de gezondheidszorg, studeerde hij filosofie aan de Radboud Universiteit te Nijmegen, met als specialisatie godsdienstfilosofie. In april 2003 promoveerde hij op de godsdienstfilosofie van Spinoza. Hij verzorgde tal van cursussen over wijsgerige onderwerpen in het algemeen en de filosofie van Spinoza in het bijzonder. Momenteel werkt hij aan een boek over het goede leven. Paul Juffermans was een aantal jaar waarnemend voorzitter van Vereniging Het Spinozahuis.

Clare Carlisle promoveerde in filosofie en theologie aan de universiteit van Cambridge en is nu is verboden aan King's College in Londen. Als filosoof is zij bekend van haar werk inzake existentialisme en religie. Zij heeft veel geschreven over deze onderwerpen en in het bijzonder bekend voor haar talent om complexe filosofische ideeën op een toegankelijke manier te communiceren. Ze is mede bekend door haar werk over Kierkegaard en de filosofie van het existentialisme. Haar boek *Spinoza's Religion: A New Reading of the Ethics* (2021) onderzoekt de religieuze dimensies van het werk van de Nederlandse filosoof Baruch Spinoza, met name zijn meesterwerk *Ethica*. Carlisle betoogt dat Spinoza's werk vaak verkeerd begrepen wordt als volledig atheïstisch of seculier en ze probeert een nieuwe interpretatie te bieden die de spirituele en religieuze elementen van zijn denken belicht.

Mirjam Broes was 35 jaar werkzaam als huisarts in Tilburg. Al jarenlang en ook momenteel is zij nog werkzaam als palliatief arts en als scen-arts (de arts die toetst of er aan de voorwaarden voor euthanasie voldaan wordt). Tijdens haar laatste werkzame jaren als huisarts is zij uit behoefte aan geestelijke input filosofie gaan studeren aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Daar werd zij gegrepen door het mensbeeld van Spinoza. Aansluitend bij haar intuïtie bracht dit een schok van herkenning teweeg, de mens zoals beschreven in de *Ethica* kwam overeen met wat zij al die jaren had ervaren: hoe belangrijk het is mensen fundamenteel, dat wil zeggen als eenheid van lichaam en geest te begrijpen binnen de context van hun leven omdat het op die manier pas mogelijk wordt hun pijn te begrijpen en hen werkelijk te kunnen helpen. Wat het betekent om mens te zijn zag zij niet eerder zo helder en diep existentieel verwoord. Dit mensbeeld heeft ons misschien wel juist in deze tijd veel te bieden. Zij studeerde vorig jaar af op dit mensbeeld en maakt hiervan gebruik bij nascholingen in de palliatieve zorg en lezingen over beslissingen rondom het levenseinde.

Ronald van Raak is historicus en voormalig politicus. Hij was lid van de 2e en 1e kamer (14 jaar) voor de SP. Momenteel is hij hoogleraar Erasmiaanse waarden aan de Erasmus Universiteit. Recentelijk

verscheen van zijn hand het boek *Spelen met waarden, betalen met gedachten. Erasmus, Spinoza en wat ons bindt*.